

בין פלשתינה, לבנון ואירופה: נסיעות וטיולים בתנאים של מזרח תיכון קולוניאלי חסר גבולות

שחר פן*

תקציר. מאמר זה מתחקה אחר הנסיעות והטיולים של תושבי פלשתינה המנדטורית ומבקש לחשוף את אורחות החיים באזור שבו מעברי גבול היו כמעט חסרי משמעות. המאמר מדגיש את תרומתה של תנועה אנושית לכינון זהויות גיאופוליטיות וגבולות אתנו-מרחביים: נסיעות הערבים והיהודים באזור לצורכי נופש, מסחר ולימודים המחישו את היות פלשתינה חלק מיחידת תנועה מרחבית של "המזרח התיכון", וסייעו לכינונו של מרחב חיים ערבי-יהודי משותף, גם אם זמני ומתוחם. הפלגות היהודים אל קרוביהם באירופה הבליטו את הזהות האירופית, אף שיצרו מתיחות מסוימת עם חלק מהמוסדות הציוניים. המאמר מצטרף למחקרים חדשים על חיי היומיום בפלשתינה ומבקש להשתחרר מתפיסות דומיננטיות בסוציולוגיה של התיירות, הרואות בתיירות דאז פעילות מערבית בלבד. המחקר מתבסס על מגוון מקורות ארכיוניים מוסדיים ואישיים, החל בנתונים סטטיסטיים של תנועה בגבולות וכלה בתמונות משפחתיות שצולמו בחו"ל.

מבוא

עד לשנים האחרונות התמקדה הסוציולוגיה ההיסטורית של פלשתינה (א"י) בצורות השונות של כיבוש ההר ולא בבתי הקפה בתל אביב. הדגש היה על חקר הקולקטיבי, על חקר ההגירה היהודית ברמה המדינית והמוסדית (נאור, 2007; שפירא, 1994) ועל חקר מוסדות וארגונים כמו מפלגת העבודה (שפירא, 1975), ההסתדרות (גרינברג, 1993; צחור, 1979), ארגונים צבאיים (בן אליעזר, 1995; עילם, 1979) או התנועה הקיבוצית (גרבר-טלמון, 1970). המחקר התמקד בפועלים ולא בבורגנים, ובמיוחד ב"גרעין הדורי" – החלוצים והצברים ששימשו מודל לחיקוי ליישוב כולו (אלמוג, 1997). באופן דומה, ספרות המחקר שעוסקת בטיולים בתקופת המנדט הבריטי התמקדה עד כה אך ורק בטיולים רגליים מאורגנים המוכרים כ"טיולי ידיעת הארץ". הטיולים הללו, שהתרחשו בעיקר בגליל, במדבר יהודה ובמצדה, קשרו בין ידיעת הארץ להיאחזות ציונית שורשית בה (אבישר, 2000). הטיולים של החלוצים ברחבי הארץ היו

* ברצוני להודות לנתן אוריאלי, לרונן שמיר ולשני הקוראים של סוציולוגיה ישראלית על הערותיהם המועילות. קצרה היריעה מלהודות לכל הארכיונאים האדיבים שעזרו לי לאתר את מגוון מקורות המחקר, אבל תודה מיוחדת מגיעה ללביא שי מארכיון התמונות ביד יצחק בן-צבי, אשר בזכותו נחשפתי למגוון עצום של אוספים משפחתיים.

חלק מהשיבה לארץ המובטחת. הטיולים הרגליים ההרפתקניים יותר שרטטו את קווי דמותו של הצבר – מי שנולד על אדמת הארץ, יצא למסעות מפרכים ומסוכנים לצורך גיבוש חברתי וכיבוש הארץ, והיה סמל סטטוס של האדם החדש, המחוספס, העצמאי בארצו (אלמוג, 1997). לפי שפרן (2013), הטיילות הרגלית בארץ היוותה נדבך יסוד באתוס-העל ציוני ואין דומה לה בארצות הגירה אחרות.

מאמר זה, לעומת זאת, חושף ומתעד תופעות שלא נחקרו עד כה אך היו נפוצות לא פחות – טיולים אישיים ומשפחתיים ונסיעות באזור: זוג שביקש לטייל בפרימידות ועלה על רכבת הלילה מלוד לקהיר, סוחר מתל אביב שנפש בביירות תקופה ממושכת לצורך עסקיו, משפחה שרצתה לברוח מהחמסין בחודשי הקיץ ועלתה להר הלבנון, זוג שנסע לירח דבש בבעל-בק, עולה שהגיע לארץ מגרמניה ומתוך געגועים למשפחתו ולחבריו הפליג בספינה לאירופה, לחופשה ממושכת אצל קרוביו. במילים אחרות, המאמר עוסק באופנות הטיול ובהרגלי הנסיעה של תושבי א"י. הוא מצטרף למחקרים חדשים העוסקים בעירוניות, בפנאי ובחיי היומיום בתקופת המנדט, ובהקשר רחב יותר – לשני גלי מחקר חדשים המפנים את תשומת הלב אל ההיסטוריה ומסלול החיים של בעלי מקצועות חופשיים, סוחרים ויזמים יהודים בני המעמד הבינוני: הגל החלוצי (בן פורת, 1999; הלמן, 2000; שמיר, 2000) והגל העכשווי, הבוחן את הבורגנות ביחסיה לציונות (ברנשטיין, 2008; הירש, 2006; רזי, 2009; שוהם, 2013). מאמר זה מתייחס גם למנהגי הנסיעה והטיול של המעמד הבינוני הערבי, ובכך הוא מצטרף למחקרים אחדים שעסקו בתנועת ערבים אל פלשתינה וממנה לשם הגירה או מסחר (ושיץ, 2003; יזבק, 1987; Seikaly, 2003) (Gottheil, 2003) ובהיבטים כלכליים ותרבותיים של הבורגנות הערבית (Seikaly, 2012; Stanton, 2012).

אולם המאמר אינו מסתפק בתייעוד ובהנכחה של הרגלי הנסיעה והטיולים ה"בורגניים", אלא מבקש להדגים באמצעותם כיצד נכוננו בפלשתינה זהויות גיאופוליטיות וגבולות אתנו-מרחביים שונים מאלה המופיעים במרכז השיח הציוני של התקופה. בהנחיית גישות תיאורטיות חדשות בסוציולוגיה של התיירות ובאמצעות כלים אנליטיים הלקוחים מהגיאוגרפיה ההומניסטית, המאמר ממחיש את נזילות הגבולות בין היחידה הגיאוגרפית המוכרת כ"ארץ ישראל" ובין שכנותיה, בחיי היומיום של חלק מהתושבים לפחות, ומראה כיצד נוצרו ותוחזקו הבדלים זהותיים גיאופוליטיים בין ערבים ליהודים. ההבדלים הפכו גשמיים במסגרת צורות התנועה והדפוסים השונים במרחב (הערבים נסעו במזרח התיכון ואילו היהודים בעיקר הפליגו לאירופה) והתבטאו במניעים לנסיעה ובחוויות האישיות במסעות לחו"ל. לצד אלה היה גם דמיון בין הזהות הגיאופוליטית הערבית לזו היהודית, דמיון שהתבסס על פעילויות חולין ופנאי באותו המרחב, ואת זאת מדגים המאמר באמצעות תיעוד של נסיעות ללבנון. נסיעות כאלה בקרב יהודים יצרו מתח מסוים עם המוסדות הציוניים שכן נחשבו כזבוז של כספים וזמן בחו"ל על חשבון פיתוח ההתיישבות בארץ ישראל. במידה מסוימת מתח זה העמיד את התיירות – קטגוריה שאך החלה להתהוות אז – כפרקטיקה חתרנית, או לפחות לא קונפורמיסטית. מלבד המקרה הספציפי של פלשתינה, המאמר עוסק גם באופני כינון של זהויות גיאופוליטיות בתנאים של גבולות פתוחים, ובכך הוא תורם גם למקרה הכללי, זה של קטגוריית המרחב בקרב חברות תחת שלטון קולוניאלי (חברה ילידית המעורה באדמתה) וזה של קטגוריית הזהות בקולוניות מתחילת המאה העשרים (התעוררות הצורך בהגדרה עצמית-לאומית). כלומר, מאמר זה מספק הצצה אל אורחות החיים הדינמיים שהתנהלו במעברים שבין הארצות במזרח התיכון הקולוניאלי

טרם היוסדם של גבולות מדינתיים, ומוסיף זווית "לא מערבית" לידע הקיים על תיירות וקולוניאליזם.

מסגרת תיאורית

חקר הנסיעות מפלשתינה נעשה במסגרת המגמה העכשווית בסוציולוגיה של התיירות: מעבר מחקר התיירות מאזורי ה"ליבה" – כלומר תיירי העולם הראשון, מדינות מתועשות או אימפריות קולוניאליות לשעבר – אל מחקר ותיאורטיזציה של תיירות מאזורי ה"פריפריה", למשל מדינות מתפתחות או "מתעוררות" (Cohen & Cohen, 2014; Winter, 2009). מאמר זה, שמתייחס להיבטים היסטוריים של תיירות ותנועה אנושית במרחב, מבקש גם להוסיף לידע המחקרי המועט על הרגלי הנסיעה והטיול של חברות תחת שלטון קולוניאלי ומציג מורכבות תרבותית ייחודית בין מזרח למערב: החברה היישובית הייתה חברה שממוקמת במזרח התיכון ונמצאת תחת כיבוש קולוניאלי בריטי, ובה בעת חברה שקלטת אליה עשרות אלפי מהגרים יהודים אירופיים שלפחות חלקם הביאו עמם מנהגים של תיירות וצריכת תרבות. בהקשר זה ישמשו להלן גישות ומושגים תיאורטיים מהסוציולוגיה של התיירות לצד תיאוריות מהגיאוגרפיה ההומניסטית. אלה יספקו ארגון כלים אנליטי לניתוח התנועה האנושית מפלשתינה כתנועה המאירה את היחס בין מזרח למערב, אגב מהלך אנליטי שנע בכיוון ההפוך – כזה שבו התנועה האנושית לא רק הופעלה מכוחן של שתי קטגוריות אלו, הנתונות-לכאורה, אלא גם השתתפה בעיצובן. לבסוף, המתיחות בין נסיעות היהודים לחו"ל ובין הציונות תמוקם ביחס למחקר המתפתח על חיי היומיום בפלשתינה ולאור מקרים אחרים של מתח בין קולקטיביזם לתיירות.

מחקר ותיאוריה של תיירות מאזורי ה"ליבה"

לפי ספרות המחקר, מאז ימי הביניים ועד לתקופת המהפכה התעשייתית באירופה הייתה התיירות נחלתם של אנשי דת, עשירים, מבוססים ומיוחסים מהחברה המערבית. אלה יצאו למסעות ממושכים באירופה ובמזרח שכללו צליינות, נופש, הרפתקאות ותענוגות (Pizam, 2007, Croes). בחלוף הזמן, עם תהליך התיעוש והתפתחות הטכנולוגיה, הצטרפו גם בני המעמד הבינוני-הגבוה לאופנת היציאה למסעות ממושכים (Towner, 1985) ובה בעת התפתחה גם תיירות החוף באירופה. תום מלחמת העולם השנייה מסומן בספרות כנקודת מפנה שבה הפכה התיירות לתופעה המונית עממית – mass tourism (Smith, 1977). עם המעבר לחברה גלובלית נזילת גבולות ולכלכלה מבוססת ידע ושירותים חלו שינויים בתיירות המודרנית, ולצד דפוסי הטיול המסורתיים התפתחו גם דפוסי טיול "פוסטמודרניים" כמו תיירות עסקית, תיירות אקולוגית ותיירות סימולציות (Uriely, 2005).

נקודת המוצא בסוציולוגיה של התיירות, בראשית דרכה הדיסציפלינרית בשנות השבעים, הייתה לנתח את התיירות כתופעה מערבית ומודרנית. ההנחה הייתה שהאדם המסורתי חי את חייו מעורה באדמתו ואילו האדם המודרני נוהג לנסוע למרחקים כדי "לראות עולם" (Cohen, 1972). התיירות נותחה אז כמופע של חיפוש אותנטיות ואקזוטיות, בעיקר במזרח (MacCannel, 1973), כדפוס התנהגות נהנתני מערבי (Boorstin, 1964), ונעשה שימוש בטיפולוגיות תיירים המבוססות על שני הניתוחים הללו (Cohen, 1979) ועל צורות שונות

של טיול – תיירות ממוסדת, קבוצתית או אינדיבידואלית, ותיירות מחתרתית של צעירים (Cohen, 1972).

מאז ועד היום התמקדה הדיסציפלינה בעיקר במחקר ובתיאוריה של הגלובליזציה (Cohen, 2006; Germann Molz, 2012) ובשינויים הדרמטיים בדפוסים ובהרגלי החיים של אוכלוסיות חברת השפּע (Uriely, 2001; Ryan & Birks, 2000; Ryan, 2002). המושגים המודרניסטיים בחקר התיירות פורקו והורכבו מחדש (Uriely, 2005). כך למשל התבססה הבחנה תיאורטית בין צורת הטיול (משך הטיול, התקציב ושירותי התיירות שנעשה בהם שימוש) ובין סוג הטיול (החוויות והמשמעותיות הסובייקטיביות המוקנות לטיול) (Uriely, Yonai, & Simchai, 2002). נוסף על מושגים אלו ישמשו במאמר זה שתי פרדיגמות חדשות ממדעי החברה אשר כבר יושמו בחקר התיירות בת זמננו והן רלוונטיות גם לחקר הנסיעות בתקופה הקולוניאלית: פרדיגמת התנועות ומתודת ה-ANT. פרדיגמת התנועות (mobilities paradigm) (Urry, 2000) מציעה לנתח את החברה האנושית כחברה בתנועה וקובעת כי בעידן הגלובלי היטשטשו במידה ניכרת הגבולות בין בית ובין חו"ל, בין טיול לחיי היומיום (Uriely, 2005). לפי פרדיגמה זו תיירות, תנועות הגירה, נסיעות עבודה ותנועות חולין אחרות מנותחות כיחידה אנליטית אחת – "תנועות". קטגוריות סוציולוגיות כמו זהות, מעמד, קדמה ופערם חברתיים מתגלמות בדפוסי תנועה שונים ובצורות תנועה שונות, באפשרויות שונות של תנועה במרחב (מאפייני etic) ובחוויות ובמשמעותיות שונות שמוקנות לנסיעות (מאפייני emic) (Cohen & Cohen, 2014).

עקרונותיה של מתודת ה-ANT דומים לאלה של פרדיגמת התנועות. היא מתמקדת במארג ("רשת") הקשרים והחיבורים ההטרונגיים – סוכנים אנושיים, אובייקטים, עזרים טכניים, פרוצדורות ועוד – שמאפשר לתפעל ולייצב קטגוריות, מושגים ושאר ישויות שנהוג לייחס להן כוח סיבתי מפעיל (Latour, 2005). בעזרת מתודה זו ננסה לברר כיצד פועלת תנועת התיירות, שבה גורמים אנושיים (קרובי משפחה, אנשים מקומיים באתרי הטיול, הביורגריה האישית של התייר) וגורמים מטריאליים (אמצעי תחבורה, מצלמה, גליות, מסמכים ואתרי הטיול) נפגשים ומרכיבים יחדיו מארזים שונים של תיירות (tourismscapes), מרחבים וקטגוריות חברתיות, ללא תלות בהנחות קודמות (van der Duim, 2007).

המעבר למחקר ותיאורטיזציה של תיירות מאזורי ה"פריפריה"

הן הגישות התיאורטיות משנות השבעים והן הגישות העדכניות בסוציולוגיה של התיירות מספקות כלים אנליטיים שאפשר לנתח באמצעותם את מנהגי התיירות של תושבי פלשתינה המנדטורית. אולם רובן ככולן מתבססות על חקר התיירות מאזורי הליבה בלבד, בעוד המחקרים העוסקים במופעי תיירות מאזורי הפריפריה נוגעים בעיקר בסוגיות מדיניות ובניהול של תעשיית התיירות ואינם עוסקים בפעילותו ובחוויותיו של התייר הלא-מערבי (ראו למשל Huang & Hsu, 2008; Arlt, 2006). מצב זה בולט עוד יותר בחקר מנהגי תיירות עממיים וטיולים למרחקים קצרים במהלך ההיסטוריה. לפי ג'ון טאונר (Towner, 1995), מייסד תחום חקר ההיסטוריה של התיירות, היעדר תיעוד של התיירות העממית משקף תפיסה קולוניאליסטית שלפיה התיירות התפשטה ממסעותיהם של האליטות מהמערב אל שאר העולם. לטענתו, לדפוסי התיירות העממיים שאפיינו חלק לא מבוטל מהאוכלוסייה, ובמיוחד חברות תחת שלטון קולוניאלי, יש חלק משמעותי לא פחות בהתפתחות התיירות

במהלך ההיסטוריה. הטיולים העממיים לאתרי בילוי ומרגוע וביקורי קרובים בחבל ארץ סמוך היו ארוכים מהטיולים היומיים בתוך הארץ והתרחשו בסביבה שונה מהרגיל מבחינה אקלימית, מבחינת נופים ולפעמים גם מבחינה תרבותית, ולכן סיפקו לתושבים חוויה של חידוש והתרענונות מהשגרה.

רק לאחרונה החלו להישמע בקרב חוקרי תיירות ביקורות על היורוצנטריזם שאפיין את הדיסציפלינה עד כה (Winter, 2009) ונעשו ניסיונות ראשוניים לתיאורטיזציה של התיירות מאזורי הפריפריה. צעד חשוב בכיוון זה עשו כהן וכהן (Cohen & Cohen, 2014), אשר התאימו את פרדיגמת התנועות לניתוח תנועת תיירות הפנים והתיירות היוצאת מאזורי הפריפריה. ממיפוי וניתוח של מחקרים ומאמרים בנושא הסיקו החוקרים כי תנועה זו מתרחשת בעיקר ברמה המקומית והאזורית ובדרך כלל תיירות כזאת אינה יוצאת למרחקים. באשר לחוויה התיירותית נמצא שהתייר האסייתי מחפש בטיוליו בעיקר סממנים של קדמה, מודרניות והתפתחות טכנולוגית, בניגוד לתייר המערבי, שנוטה לחפש בטיוליו חברות "פרימיטיביות" ו"אותנטיות".

מבין אזורי הפריפריה נחקרה לא מעט התיירות מאסיה, ובמידה מסוימת גם התיירות הלטינית ומאזורים שמדרום לסהרה באפריקה, אך התיירות מהמזרח התיכון לא נחקרה כמעט (Cohen & Cohen, 2014). חקר התיירות במזרח התיכון הקולוניאלי התמקד בעיקר בתיירות המערבית הנכנסת ללבנט, במדריכים שנכתבו באנגלית, בספרי מסעות ובפיתוחם של יעדי התיור, החל במסעות הגדולים של צליינים ותיירים מערביים במהלך המאות האחרונות (המפורסם שבהם מסעו של מרק טוויין; ראו טוויין, 1999) וכלה בתיירות המודרנית לאתרי מורשת באזור, מהמחצית השנייה של המאה ה-19 – תיירות שהתפתחה מאוד בעיקר בזכות ביסוסם של שירותי התיירות על ידי חלוץ סוכנויות התיירות, תומאס קוק (Daher, 2007). מוקדי מחקר אלו מאפיינים גם את ספרות המחקר הישראלית שעסקה בתיירות בתקופת המנדט הבריטי (כהן-הטב, 2006; כץ, 2000, 2001).

מאמר זה מספק הצצה למנהגי הנסיעה, אופנות הטיול, החופשות ואורחות החיים במזרח התיכון הקולוניאלי בתחילת המאה העשרים באמצעות חקר המקרה הייחודי של פלשתינה (א"י). במונחי התקופה ובהשוואה לארצות אחרות באזור, התנאים הגיאוגרפיים והכלכליים בפלשתינה היו אידיאליים לצמיחת מנהגי נסיעה לחו"ל: מחד גיסא הייתה פלשתינה חבל ארץ קטן ומתפתח אך מאידך גיסא תשתיות התחבורה בה היו מפותחות למדי (כהן-הטב, 2006), ומאז שנות השלושים רמת ההשתכרות של תושביה הייתה הגבוהה ביותר בארצות המזרח התיכון (Gottheil, 2003). כמו כן, שלא כמו בארצות אחרות באזור, בפלשתינה התרחש מפגש מעניין בין תרבות שנחשבה מזרחית ובין תרבות מערבית: פלשתינה הייתה חלק מהמזרח התיכון (מושג גיאוגרפי המבטא למעשה פרספקטיבה קרטוגרפית שמעוגנת בלונדון האימפריאלית), אך בה בעת הייתה יעד שאליו היגרו עשרות אלפי יהודים מארצות אירופה.

ברוח משנתו של היסטוריון התיירות ג'ון טאונר (Towner, 1995), מאמר זה לא יתבסס על המושג "תיירות" במובנו המערבי המודרני המקובל בחקר הנסיעות מפלשתינה הקולוניאלית. במקומו יתבסס הניתוח על המושג "תנועות" וישמשו בו מונחים כמו "נסיעות", "טיולים", "חופשות", "נופש" ו"קיט". יש להבין שהנסיעות אז היו בעיקר נסיעות למרחקים קצרים, כלומר נסיעות אזוריות ובין-אזוריות. הן כללו נסיעות למטרות

נופש שונות, אשר בשיח הציבורי נקראו "קייטנות",¹ וכן נסיעות לצורכי מסחר ועבודה, שליחויות (למשל צירים בקונגרס הציוני), גיוס כספים (שד"רים), צליינות, לימודים וביקורים משפחתיים. קטגוריית ה"קייטנות" דומה במידה מסוימת לדפוס התיירות המוכר כיום, אך יתר קטגוריות התנועה ותיקות יותר, אם כי גם נסיעות כאלה כללו לעתים טיול קצר או פעילויות פנאי אשר התאפשרו במסגרת השהייה בארצות ניכר. ניתוח זה של מגוון התנועות עולה בקנה אחד עם קביעתה של פרדיגמת התנועות שהוזכרה לעיל – הקביעה שהחברה בתקופה הפוסטמודרנית היא חברה בתנועה, המאופיינת בטשטוש גבולות בין חיי היומיום לטיול ולנופש ובין בית לחו"ל. אולם הסיבה לניתוח מגוון תנועות (ולא תיירות בלבד) בתקופת המנדט הבריטי בארץ ישראל היא אחרת: בתקופה הנדונה במחקר זה טרם התגבשה התיירות כקטגוריה סוציולוגית (אובייקטיבית וסובייקטיבית) תקפה, בוודאי לא ביחס לאוכלוסיות לא אימפריאליות (כלומר לא אירופיות או אמריקאיות).

לפיכך, לאור העובדה שהמאמר אינו עוסק בתיירות יוצאת של טיסות ליעדי נופש מרוחקים אלא במגוון נסיעות למרחקים קצרים יותר באזור ללא גבולות מדינתיים, נדרשים כלים אנליטיים רלוונטיים יותר, כמו אלו שמציעה הגיאוגרפיה ההומניסטית, כדי להתחקות אחר החוויה שהתקיימה במרחב פתוח שכזה. שלא כמו בגיאוגרפיה הקלאסית, ובהשראת הפנומנולוגיה, יי פו-טואן (Tuan, 1977) מבחין בין המקום הפיזי (location) כמו האדמה והמבנים ובין המקום החברתי והזהותי (place) המגולם באמצעות פעולות וחוויות אנושיות והמזוהה לרוב עם תחושת ביטחון: בית, סביבה קרובה, העיר, המדינה. לפי גישה זו, שרטוטו של המרחב דומה לזה של מושג המקום, אך המרחב מופשט ומסמל בדרך כלל חופש – נסיעה לעיר אחרת או לארץ אחרת. עקרונות דומים באים לידי ביטוי גם בתיאוריית ייצור המרחב של אנרי לפבר (Lefebvre, 1991), המגדירה את היחידה המרחבית כמוצר חברתי שנבנה ומתעצב כחלק מפרקטיקות יומיומיות ובהתאם לפרספציה הקוגניטיבית השלטת בתקופה ובאזור. עם זאת, אין הכוונה בכך לשרטוט המרחב רק באמצעות מפות או עזרים אחרים, אלא גם ובעיקר באמצעות שוטטות ברגל או בנסיעה בכלי רכב ממוכנים. לפי לפבר, כדי להבין מרחב מסוים טוב יותר יש לאתר את מרכזיו הפופולריים (למשל המקדש, האצטדיון, האוניברסיטה) ולחקור כיצד הם ממלאים תפקיד בעיצוב החוויות היומיומיות וחיי הפנאי. תפיסות אלו של מקום ומרחב רלוונטיות במיוחד לצורך הבנת החוויה החברתית בתקופה שבה ההיבט המנהלי של הגבולות היה שולי יותר, והן חיוניות לחקר היחידה המרחבית האזורית (המזרח התיכון) והבין-אזורית (המזרח התיכון-אירופה) של אותה עת.

לסיום חלק זה נמקם את היחסים הטעונים שבין נסיעות היהודים לחו"ל ובין המפעל הציוני בארץ, הן בהקשר המקומי והן בזה הרחב יותר. ראשית, באשר לפעילויות הפנאי בעיר וליחסיהן עם ערכי תנועת ההתיישבות יש עדויות שונות. הלמן (2000) מצאה למשל מתיחות מסוימת בין תרבות הפנאי התל-אביבית דאז ובין השיח הציבורי המוצהר כלפיה; לעומתה, שוהם (2013) הדגים באמצעות חגיגות העדלאידע בפורים בתל אביב המנדטורית כיצד תרבות הפנאי

1 זהו מושג שרווח אז ופירושו היה חופשות נופש ממושכות או חופשות לצורך הבראה. המונח "קייטנות" היה דומיננטי מאוד בעיתונות התקופה בסיקור תופעת החופשות בחו"ל. מגוון כתבות בנושא זה מאוזכרות בפרק הממצאים.

העשירה השתתפה בעיצוב התרבות הציונית בארץ. שנית, בחברות קולקטיביסטיות תיירות נתפסת בדרך כלל כפעילות אינדיבידואלית לא מקובלת ואף מיותרת, כזו הסותרת את הערכים המרכזיים. כך למשל בסין הקומוניסטית עד שנת 1978 תפסה ההנהגה את התיירות היוצאת כפרקטיקה בורגנית בזבזנית (Arlt, 2006). אולם נסיעות תכופות לארץ שכנה יכולות גם ליצור תלות כלכלית בנוסעים מצד אותה ארץ ולשפר את היחסים הפוליטיים עמה. כך למשל נסיעות היהודים מפלשתינה ללבנון בתקופת המנדט נטעו בקרב ההנהגה הציונית תקווה שההנהגה הלבנונית תשנה גישתה ביחס לסוגיות לאומיות בארץ ישראל (Stanton, 2009). אם כן, תיירות ונסיעות לחו"ל יכולות לבוא לידי מתיחות עם המרכז הפוליטי בחברה קולקטיביסטית אך בה בעת גם לשרת אותו.

מטרת מחקר זה היא לחשוף את דפוסי הנסיעות לחו"ל של תושבי פלשתינה (א"י) ואת אופנות הטיוול והחופשות שרווחו אז, בניסיון להבין את חוויותיהם הסובייקטיביות של התושבים ואת הנסיבות שאפשרו ועיצבו אותן. במסגרת זו יתחקה המאמר גם אחר מרקם היחסים העדין שבין נסיעות היהודים לחו"ל ובין המוסדות הציוניים. לבסוף, בהסתמך על הממצאים, ייבחנו מחדש אורחות החיים וסוגיות של מרחב וזהות בפלשתינה המנדטורית וכן קטגוריות רחבות יותר של מערב ומזרח בסוף עידן הקולוניאליזם.

שיטת המחקר

גישת החקר שנבחרה היא זו של ההיסטוריה של התיירות. גישה זו עושה שימוש במגוון סוגי חומרים – כמותיים ואיכותניים, מוסדיים וחוויתיים, שמעידים על הפעילות התיירותית: מסמכים סטטיסטיים על תנועת נוסעים, אמצעי התחבורה שהיו זמינים אז, כתבות בעיתונות, התכתבויות, אלבומי תמונות, יומני מסע ומכתבים אישיים. הגישה נבנתה ממסורות מתודולוגיות של מדעי החברה וההיסטוריה גם יחד (Towner, 1988). במחקר זה נעשה ניסיון להצליב עד כמה שניתן בין ממצאים מסוגי חומרים שונים כדי לייצר טענות מדויקות ומייצגות ולהיעזר בנתונים קיימים, למשל מספרו של כהן-הטב (2006) על התנועה הנכנסת של מטיילים זרים לארץ ישראל המנדטורית וממחקרה של סטנטון (Stanton, 2009) על ההיבטים הכלכליים והפוליטיים של הנסיעות ללבנון, כפי שהשתקפו בפרסומות ובכתבות בשני עיתונים בפלשתינה.

לתייעוד הנסיעה לחו"ל, עמדת הממסד כלפיה והשיח שנסב סביבה נאספו חומרים ראשוניים ממכמה ארכיונים, בעיקר מהארכיון הציוני, ארכיון המדינה ומ"עיתונות יהודית היסטורית" (Jpress). כדי להבין מה היו מסלולי הנסיעה, אילו חבילות טיול הוצעו לציבור ואילו כרטיסי נסיעה יכלו לרכוש באוטובוסים וברכבות נאספו חומרים מארכיון אגד ומארכיון הרכבת. חומר ארכיוני מסוג אחר, שסיפק ממד תוכן חשוב להבנת הטיולים והתכנים השיווקיים שעודדו אותם, הוא מדריכי טיולים מאותה תקופה. אולם האתגר הגדול ביותר היה השגת כמות מספקת של מסמכי עומק אישיים המתעדים את אותם נסיעות וטיולים. מקורות למסמכים כאלה היו ארכיב ספרי הזיכרונות "מנהרת הזמן בית ברל" וכמה ספרי מסעות על טיולים של יהודים מפלשתינה לארצות הלבנט, שמתועדת בהם חווית הנוסעים מארץ ישראל. ביוגרפיות אחדות ורומנים שנכתבו על התקופה שימשו גם הם מקור או השראה.

הממשק הארכיוני הרלוונטי והמקיף ביותר לתייעוד חווית הטיול לחו"ל היה ארכיב התמונות המשפחתיות של ארכיון יד יצחק בן-צבי. נמצאו 13 אוספים מלאים של 11 משפחות; אוסף אחד

לכל משפחה, למעט שתי משפחות שלכל אחת מהן שני אוספים. בכל אוסף נמצאו 80 תמונות בממוצע המתעדות טיולים בארץ ישראל וטיולים ללבנון, למצרים ולארצות אירופה. נוסף על כך נמצאו תמונות של טיולים כאלה ב-48 אוספים מעורבים (של אלבומים שהוקדשו בעיקר לתיעוד אירועים אחרים מטיולים) של 48 משפחות אחרות, ובהם שבע תמונות בממוצע לכל משפחה. בסך הכול נמצאו כמעט 1,400 תצלומים של נסיעות, חופשות וטיולים, ומהם נדגמו ונותחו 560 תצלומים המייצגים היבטים שונים של סוגי הטיולים דאז. באמצעות המזכרים והתמונות האישיות מופו אתרי הביוליו והתרבות הפופולריים, סוגי הטיולים המקובלים ומגוון המפגשים האנושיים בחוץ לארץ. עם זאת, יש להביא בחשבון שהאוספים הללו אינם מכסים חלק מהנסיעות לחוץ לארץ שנכללו במיפוי הסטטיסטי אך אינן משפחתיות ואינן לצורכי נופש וטיול, כלומר נסיעות של שד"רים ושליחים או נסיעות לצורכי מסחר ועבודה.

מקור מידע נוסף היה ראיונות: רואיינו עשרה אנשים מבוגרים, חלקם נסעו לחו"ל בילדותם או בנעוריהם וחלקם אמנם לא השתתפו בעצמם בנסיעות כאלה אך יכלו לספר על תופעת הנסיעות והטיולים בקרב מעגלים חברתיים קרובים או רחוקים. רוב המרואיינים אותו באמצעות הרשת לדיוור מוגן "משען" ברמת אביב, ושלושה מרואיינים אותו באמצעות ארכיון יד יצחק בן-צבי. בשל מגבלות שפה ונגישות של חומרים ראשוניים בערבית לא נעשה שימוש במקורות ארכיוניים אישיים המתעדים את חוויותיהם של ערבים מפלשתינה.

באשר לסטטיסטיקות הנסיעה לחו"ל שנאספו מארכיון המדינה, יפורטו להלן קטגוריות התנועה השונות כפי שהופיעו בדוחות מחלקת ההגירה הבריטית ויצוינו כמה שיקולים מתודולוגיים לשימוש בנתונים. בדוחות הללו צוינו שני סוגי נסיעות אל מחוץ לארץ. הסוג הראשון, שעליו מתבסס המאמר, הוא תושבים ש"יוצאים לחו"ל לצורך חופשה, עסקים או מסיבות אחרות". תושבים אלו הוגדרו בדוחות "תושבים שעוזבים את פלשתינה עם ויזת חזרה לארץ שתקפה לשנה". סוג הנסיעות השני הוא תושבים ש"עוזבים את הארץ לתקופה של למעלה משנה", והוא כולל בעיקר מהגרים: 1,500 תושבים בממוצע היגרו מהארץ מדי שנה, ועל כך נכתב כבר בהיסטוריוגרפיה החברתית של פלשתינה המנדטורית – למשל בעבודת הדוקטור של מאיר מרגלית (2004). חשוב לציין בהקשר זה כי מרגלית יצר קטגוריה מהימנה יותר מקטגוריית ההגירה, קטגוריה שקרא לה "יורדים בפועל" ולשם חישוב היקפה החסיר את כלל התושבים שחזרו ארצה מסך כל היוצאים לחו"ל (עד שנה ומעל שנה גם יחד; ראו עמ' 18 בעבודתו). המשמעות של אלו בהקשר הנוכחי היא גריעת 1870 תושבים בממוצע שנתי מקטגוריית "הנוסעים הזמניים". ואולם מכיוון ששיעור הנוסעים הזמניים לחו"ל בתקופת המנדט היה כמה עשרות אלפים מדי שנה הוחלט בכל זאת לעשות שימוש בנתונים אלו, שכן גם אם אינם מדויקים לגמרי הם מאפשרים בכל זאת לאמוד באופן מהימן יחסית את היקף תופעת המסעות הזמניים לחו"ל דאז. קטגוריית תנועה נוספת המופיעה בדוחות מחלקת ההגירה היא זו של התיירים הזרים בארץ ישראל, והיא הוגדרה בדוחות בשני אופנים: "מבקרים זמניים" ו"מטיילים ברכב". בנתונים הללו השתמש קובי כהן-הטב לצורך מחקרו על התיירות הנכנסת באותה עת (2006). סוגיה מתודולוגית אחרונה הנוגעת לסטטיסטיקות הנסיעה לחו"ל היא שהנתונים מתבססים אך ורק על מעבר בגבולות המרכזיים של פלשתינה, ואינם כוללים יציאה מהארץ דרך מעברי גבול קטנים ולא מפקחים (עדות על כך מובאת בפרק הממצאים, בתת-הפרק העוסק בחוויות המסע במזרח התיכון). יש להביא זאת בחשבון ולהבין שבפועל מספר התושבים שנסעו לחו"ל היה גדול במעט מהמספר שעליו דיווחו רשמית השלטונות הבריטיים.

מובן שמחקר סוציו-היסטורי מעין זה המסתמך על מגוון מקורות יהיה חלקי, אך כוחו בריבוי אופני

הביטוי שניתנו לחוויות: במסמכים, ביומנים האישיים, בספרי המסע ובאלבומים המשפחתיים, וכן במסמכים רשמיים יותר דוגמת פרסומים בעיתונים והתכתבויות מוסדיות.

ממצאים

בפרק זה ייחשפו הרגלי הנסיעה לחו"ל ואופנות הטיול והקט שרווחו בחברה היישובית היהודית והערבית בתקופת המנדט הבריטי. אלו ינותחו בהקשר של אתרי הנופש, המסחר והתרבות שהציעו הארצות השכנות והארצות מעבר לים, ולאור השינויים הדמוגרפיים והתרבותיים שהתרחשו בתקופת המנדט. תיעוד הנסיעות ואופנות הטיול ימחיש שתי נקודות: ראשית, כיצד נסיעה למטרות נופש ומרגוע סימלה בשיח ההתיישבותי אורח חיים בורגני, ושנית, מדוע נסיעותיהם של יהודים לחו"ל העלו חשש מסוים בקרב יומים ציוניים אחדים ואצל הוועד הלאומי בארץ. ממצאי המחקר העיקריים יוצגו בשני חלקים, בהשראת חלוקות תיאורטיות בין מאפייניהן הקשיחים של התנועות ובין חוויות התנועה והמשמעויות הסובייקטיביות שלהן (Cohen & Cohen, 2014) וכן בין אופן הטיול לסוג הטיול (Urieli et al., 2002). תחילה יתואר כיצד דפוסים ואופנים של נסיעה המחישו את נזילות הגבולות הגיאוגרפיים באזור ואת קיומם של גבולות אתנו-מרחביים גיאופוליטיים; לאחר מכן יתוארו בנפרד האופנים שבהם ביקורים, טיולים וחופשות, כפרקטיקות וחוויות אישיות בחיי היומיום (למשל במפגש עם שפע וקדמה או בנסיעה בעקבות געגוע), תרמו לעיצוב זהויות גיאופוליטיות.

התנועה היוצאת מפלשתינה במהלך תקופת המנדט

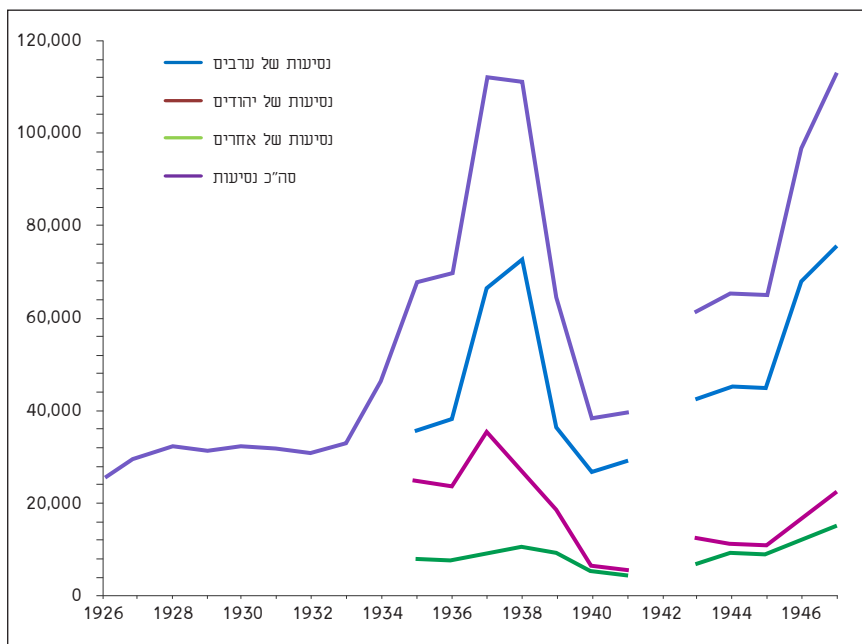
רישומי הסטטיסטיקה מלמדים כי בתקופת המנדט נרשמו לפחות 1,300,000 נסיעות לחו"ל לצורכי טיול, נופש, מסחר, שליחות או כל שהות זמנית אחרת; בממוצע נערכו 53,018 נסיעות כאלו בשנה. מתרשים 1 עולה כי התנועה היוצאת בשנות העשרים אמנם הייתה פחותה במידה ניכרת מזו שבאמצע שנות השלושים ובסופן, ועמדה על כ-30,000 נסיעות בשנה בממוצע, אך עם זאת הייתה גבוהה יחסית לתנועה היוצאת בתקופה העות'מאנית.

תנועת הנוסעים בסוף שנות העשרים הייתה ברובה זו של תושבים שניהלו אורח חיים בורגני בפלשתינה, בעיקר סוחרים, חנוונים ובעלי מקצועות חופשיים, אך גם פועלים וחקלאים שנסעו לעתים לארצות השכנות ולאירופה. אורח חיים מעין זה התבסס בפלשתינה כבר בימי השלטון העות'מאני ונמשך גם במהלך שנות העשרים, עת הגיעו למקום מהגרים יהודים ממזרח אירופה.

מאמצע שנות השלושים התגבר זרם התנועה היוצאת והוא הגיע לשיאו בשנת 1937, שבמהלכה נרשמו 112,332 נסיעות לחו"ל.² מנתוני הסוכנות והממשלה עולה כי ערב המאורעות הוצאו מארץ ישראל כמיליון לא"י בגלל נסיעותיהם של תושבים לחו"ל (כץ, 2000). תנועת הנוסעים היהודים בעת הזאת התגברה בהשפעת הגעתם של כ-200,000 מהגרים יהודים מאירופה, בעלי מקצועות חופשיים שהביאו עמם הון עצמי גדול; הדבר הביא לקצה של תקופת האטה כלכלית ותרם לפיתוח הכלכלי בארץ, בעיקר בערים הגדולות. כמו כן, כמעט רבע ממהגרים אלו היו

2 מספר הנסיעות לחו"ל באותה שנה עמד על 8% מהיקף אוכלוסיית פלשתינה. השיעור הנמוך יחסית מרמז על ההיבט המעמדי שהיה אז לנסיעות לחו"ל, אך אין בכך סתירה להיוותן של הנסיעות נפוצות בחברה היישובית, במיוחד לאור ההנחה שמספרן בפועל היה, כאמור, מעט גבוה מזה שתועד במעברי הגבול המרכזיים.

תרשים 1: גלי התנועה היוצאת מפלשתינה (א"י) 1926–1947

תרשים זה מתאר את גלי הנסיעה לחו"ל בקרב תושבי פלשתינה המנדטורית, בחלוקה לפי מוצא אתני: ערבים, יהודים ו"אחרים", שהם כל יתר הקבוצות, שהיו מיעוט בארץ (למשל סמפלרים ובני עדות אחרות). הנתונים נלקחו מדוחות שנתיים ומדוח סיכום עשור משנת 1945 של מחלקת ההגירה הבריטית, אשר נמצאים בגנוז המדינה. ביניהם דוח שנת 1945: מ-5,299/9, דוח שנים 1943–1944: מ-5,303/30, דוח 1941: מ-5,796/14, דוח 1940: מ-5,787/15, דוח 1939: מ-5,792/30, דוח 1938: מ-5,324/9. נעדרים דיווחי מחלקת ההגירה הבריטית על התנועה האנושית בגבולות הארץ: מתחילת המנדט הבריטי ועד 1926 וכן בשנים 1942 ו-1948. בשנים 1926–1934 דווח על תנועת נוסעים אך לא היה פילוח שלה לפי מוצא ומשך השהות בחו"ל. לפיכך, לפרטים המתעדים את התנועות בתקופה זו השתמשתי בנתונייהם של גורביץ, גרץ ובקי (1944), המבוססים על נתוני הסוכנות וכוללים חלוקה לפי שהות (למעט בשנים 1933–1934, שבהן נערך אומדן על סמך נתוני מחלקת ההגירה). בהיעדר דיווחים בשנים 1946–1947 התבססתי על נתוני המחלקה הסטטיסטית.

יהודי מרכז אירופה, יהודי גרמניה במיוחד, והם הביאו עמם מנהגים של צריכת תרבות, נופש ופנאי (גלבר, 1990). תמורות אלו מסבירות מדוע התנועה היוצאת מהארץ גברה בתקופה זו דווקא.

עם התגברות התנועה היוצאת באמצע שנות השלושים ובסופן, גורמים אחדים ביישוב התנגדו לתרבות הנסיעות לחו"ל שרווחה בחברה היהודית בארץ וניסו להחליפה בתיירות פנים. חלוצי תעשיית התיירות בארץ ישראל ראו בתנועה היוצאת, ובעיקר באופנת הקיט בחו"ל, בעיה כלכלית וערכית ליישוב. הם ביקשו לפתח את תרבות ידיעת הארץ ואת אתרי הנופש וההבראה בתוך היישוב.³ ההתארגנות המוסדית והמשפיעה ביותר באפיק זה הייתה הקמת "הוועד לעידוד

3 ראו למשל שרנופולסקי 1943, כתבה לזכר שמואל שרנופולסקי, מי שנלחם בתופעת התנועה

התיירות", שהורכב מנציגי הסוכנות ומנציגי גופים פרטיים שרצו לפתח את תיירות הפנים, ואשר קיבל את חסות המחלקה למסחר ותעשייה (כץ, 2000). יתרה מזו, היו שראו ב"בעיית התנועה היוצאת" סימפטום של בעיה כלכלית רחבה יותר ביישוב ביחס לאזור. ערוץ המסחר והקלט של ארץ ישראל עם הארצות השכנות, ובמיוחד עם לבנון, היה חד-סטרי: הייבוא של סחורות מארצות אלו שגשג אך ייצוא של סחורות אליהן לא היה קיים כמעט, וגם השימוש באתרי הנופש וההבראה בארצות אלו היה שכיח יותר מהשימוש באתרים שהציעה ארץ ישראל. למרות הפריחה הכלכלית בערים באמצע שנות השלושים הצטיירה החברה היישובית בעת זו בעיני מבקרים מסוימים כחברה צרכנית התלויה בשכנותיה, ולטענתם הדבר פגע בשאיפה הציונית להפוך את ארץ ישראל למקום עצמאי המספק תוצרת כלכלית ("תוצרת הארץ") ואטרקציות תיירותיות לאזור כולו.⁴

בשנת 1939, עת התפתחה ביישוב היהודי תודעת המדינה שבדרך, החל השיח הפנימי במוסדות הציוניים להתייחס לאופנת הנסיעות לחו"ל כאל עניין בעייתי ונעשו ניסיונות למגרה, הן באשר לעובדי ציבור במוסדות אלו והן ביישוב היהודי כולו. עדות לכך מופיעה במכתב שכתבה הנהלת הוועד הלאומי בקיץ 1939 להנהלת הסוכנות היהודית ובו הביעה חשש כי עובדי ציבור יצאו לחו"ל שלא לצורך. המכתב נפתח בהתייחסות לכלל התושבים היהודים: "הנהלת הוועד הלאומי פנתה באמצעות העיתונות אל כל הישוב העברי בארץ, להמנע השנה מנסיעות לחו"ל לצורך מרגוע נופש ספורט וכו'".⁵ יש לזכור כי מדובר בתקופה רגישה, בשלהי מאורעות אלימים, וכי חודשים מעטים קודם לכן – בחודש מאי – פורסם הספר הלבן שאיים על כוונת בניוי האומה היהודית בארץ ישראל. מצב זה הציף יותר מתמיד את המתח בין הפרויקט הלאומי ובין סגנון החיים של אזרחים רבים בארץ. פרוץ מלחמת העולם השנייה הביא לנסיגה ולשפל בתנועה היוצאת מהארץ. רק לקראת סוף המלחמה היא חזרה לממדיה כפי שהיו בראשית שנות השלושים.⁶ תיירות הפנים בארץ התפתחה באותה עת לצד ה"תיירות במדים" של החיילים הבריטים (כהן-הטב, 2006), ובה בעת אלפי תושבים שהתגייסו לצבא הבריטי והשתתפו במלחמה מחוץ לגבולות פלשתינה שילבו שם טיולים ובילויים וצרכו תרבות.⁷

אף שהתמורות שתוארו מייצגות בעיקר את הזווית היהודית של הרגלי הנסיעה והטיול, חשוב להביא בחשבון שיחס קבוצות האוכלוסייה הערבית והיהודית היה לטובת זו הערבית – בשנות

היוצאת ופעל לקידום תיירות הפנים בארץ; כתבתו של טורנובסקי (1944) העוסקת בפיתוח התיירות כענף כלכלי; וכתבתו של בן שושן (1947) העוסקת בתיירות הפנים.

4 מתוך כתבה ששימשה יסוד להרצאה במועצת ההסתדרות (פרומקין, 1936).

5 מכתב מהוועד הלאומי לכנסת ישראל בא"י להנהלת הסוכנות היהודית, 2.7.1939, תיק "יציאה מהארץ בשעת חירום", אצ"מ S30\3628.

6 אם כי יחסית לגודל האוכלוסייה גל התנועה היוצאת בשנות השלושים היה רחב במידה רבה מזה שאחרי מלחמה"ע השנייה, שכן אחרי המלחמה גדלה האוכלוסייה בארץ – גם האוכלוסייה הערבית, וגם ובעיקר זו היהודית.

7 כפי שסיפר לי יוסף זלצר בריאיון עמו. יוסף, שהיה אז תושב תל אביב, התנדב לצבא הבריטי בזמן המלחמה. בשנת 1943 שירת במצרים וביקר בקהיר לא מעט. לאחר מכן עבר ללבנון ומאוחר יותר הגיע גם ללוב ולאיטליה. בכל מקום שילב גם טיולים, צריכת תרבות ובילויים מסוגים שלא היו קיימים בארץ ישראל. מובן שאין לראות בנוסעים כמותו תיירים במובן המקובל, אך הוא ואחרים שנסעו מסיבות אחרות חלקו את החוויה הגיאופוליטית בארצות ניכר.

העשרים היה היחס 5:1 ובשנות השלושים 3:1, כך שבמספרים אבסולוטיים הערבים נהגו לנסוע לחו"ל יותר מהיהודים, גם אם יחסית לכלל היישוב שיעור הנסיעות לחו"ל היה גדול יותר בקרב היישוב היהודי.⁸ ככלל, נסיעה לחו"ל אוזכרה בשיח ההתיישבותי כסממן של בטלנות המאפיינת את החברה העירונית הבורגנית והעשירה, בטלנות הנוגדת את ארכיטיפ האדם החדש, העמל, שמחרף נפשו למען מפעל ההתיישבות בארץ ישראל. ובכל זאת היו גם פועלים וחקלאים שנסעו לחו"ל במסגרת שליחות כלשהי או כדי לבקר את המשפחה, וכך התאפשר להם "לראות עולם" ולחוות אורח חיים דינמי גם אם לא במובנו הבורגני של נסיעות לצורכי מסחר, נופש או טיול. לפיכך, אף שמקובל לחשוב כי נסיעה לחו"ל באותה עת הייתה נחלת ה"יהודים האירופיים" בלבד, למעשה היא הייתה מקובלת בקרב יהודים וערבים רבים; ההיבט האתנו-לאומי, של דמיון ושוני בסגנון החיים בין יהודים לערבים, בא לידי ביטוי בדפוסי הנסיעה ובצורות הנסיעה.

דפוסים וצורות של נסיעה לחו"ל כסמנים גשמיים של גבולות אתנו-מרחביים דפוסי הנסיעה ליעדים השונים בחו"ל (טבלה 1) ממחישים את שעתוקם של גבולות אתנו-מרחביים בין יהודים לערבים בתקופת המנדט. גבולות אלו מבחינים בין שתי הקבוצות על בסיס מנהגי נסיעה שונים ודומים במרחב. הנתונים בטבלת יעדי הנסיעה לחו"ל ובטבלת דרכי הנסיעה לחו"ל אמנם לקוחים מנתוני שנת 1938 בלבד, אך היחסים בחלוקת היעדים דומים למדי לאלה שבשנים שקדמו למלחמה, הגם שהיקף כלל הנסיעות לחו"ל היה קטן יותר בשנים קודמות. בפרוץ המלחמה נסגרה הכניסה לנמלי אירופה ולכן היהודים נסעו רק בתוך הארץ ולא רצות השכנות, כמו הערבים. רוב התנועה השנתית לחו"ל התרחשה בעונת הקיץ, אף על פי שחלק לא מבוטל מהנסיעות למצרים ומההפלגות לאירופה נעשו גם ביתר עונות השנה.⁹ הערבים נסעו בעיקר לארצות סמוכות (לבנון, ירדן ומצרים) וחלקם גם לארצות מרוחקות (חיג'אז ונג'ד – ערב הסעודית של היום) בתחומי המזרח התיכון, ואילו היהודים בעיקר הפליגו לאירופה. בשנת 1938 נרשמו 12,752 הפלגות של יהודים לאירופה לעומת 230 הפלגות של ערבים. מול החלוקה האתנו-מרחבית הכללית על בסיס הזיקות למזרח התיכון ולאירופה נחשפת כאן גם אופנת קיט ומסחר ספציפית ללבנון, שהייתה משותפת לערבים וליהודים. עד המלחמה נרשמו מדי שנה כמעט 60,000 נסיעות של ערבים-פלסטינים ללבנון; אלפי יהודים נסעו לשם גם הם מדי שנה לצורכי מסחר או "קייטנות". כך למשל רק בין יוני לספטמבר 1935 נסעו לקיט בלבנון 5,178 יהודים מארץ ישראל.¹⁰ הנסיעות הרבות של ערבים ויהודים ללבנון "משבשות" את החלוקה האתנו-מרחבית הכללית ומספרות סיפור מעניין על מיקומה ומיצובה ההיסטורי של לבנון במזרח התיכון הישן: בירת מסחר וקיט אזורית מפותחת שהשפיעה רבות על ההווה

8 למשל, בשנת 1937 שיעור הנסיעות בקרב יהודים עמד על 9.2% מכלל היישוב היהודי ואילו שיעור הנסיעות בקרב ערבים עמד על 6.8% מכלל היישוב הערבי.

9 בהתבסס על סיפוריו של בנימין לובטקין, שהיה אז תושב יסוד המעלה, וגאולה מלמן שהייתה אז תושבת ראש פינה. שניהם פעלו רבות בפיתוח ההתיישבות והשתתפו בטיולי ידיעת הארץ.

10 בהתבסס על כמה דוחות שנתיים של מחלקת ההגירה הבריטית שבהם הפיע פילוח התנועות במעברי הגבול גם לפי חודשי השנה. נוסף על כך קיימות עדויות בעיתונות על תנועה ערה של תושבים בדרכים במהלך עונת הקיץ. ראו למשל: מי זקוק לנופש, 1947.

11 הנתונים לקוחים מתוך הכתבה ששימשה יסוד להרצאה במועצת ההסתדרות (פרומקין, 1936).

טבלה 1: יעדי הנסיעות לחו"ל בשנת 1938

יהודים	ערבים	
7,890	53,999	טוריה ולבנון
163	13,850	ירדן
2,811	3,375	מצרים
0	659	חיג'אז ונג'ד
85	21	עירק ואיראן
1,387	422	קפריסין
5,417	3	פולין
1,165	9	רומניה
1,108	58	בריטניה
1,195	34	צרפת
100	5	אוסטריה
130	1	בלגיה
97	0	בולגריה
16	0	דנציג
19	0	דנמרק
29	0	אסטוניה
7	0	פינלנד
163	7	גרמניה
575	57	יוון
128	7	הונגריה
1,008	40	איטליה
368	0	לטביה
338	0	ליטא
332	0	הולנד
5	0	נורבגיה
16	0	שוודיה
372	6	שוויץ
5	0	רוסיה
153	3	יגוסלביה
6	0	שם לא ברור
1,309	46	ארה"ב
26,397	72,602	סה"כ

בטבלה זו מופיעים יעדי המסע כפי שדווחו על ידי הנוסעים בעת יציאתם מהארץ. הנתונים לקוחים מדוח שנת 1938 שהונפק ע"י מחלקת ההגירה הבריטית: מ-5324/9, גנוץ המדינה.

הארצישראלית דאז ושימשה מרחב חיים משותף לערבים וליהודים, מוגבל אמנם לתקופת הנופש ולאוכלוסיית המטיילים והסוחרים.

המתווה האתנו-מרחבי התגלם לא רק בחלוקה ליעדים שונים בחו"ל אלא גם במאפייני הנסיעה: אמצעי התחבורה (ראו טבלה 2), מעברי גבול, תקציבים, כרטיסי נסיעה ומשך המסע והנסיעה.

טבלה 2: דרכי הנסיעה לחו"ל בשנת 1938

יהודים	ערבים	
9,265	70,480	נסיעה יבשתית
17,289	2,436	הפלגה
780	218	טיסה

דרכי היציאה מהארץ כפי שדווחו במעברי גבול שונים בפלשתינה. הנתונים לקוחים מדוח שנת 1938 שהונפק על ידי מחלקת ההגירה הבריטית (מ-5324/9, גנוך המדינה).

ההתמקדות בנתונים מעין-טכניים אלו מאפשרת להבין כיצד דרכי הנסיעה השונות והאמצעים הקונקרטיים אשר נדרשו לשם יציאה מפלשתינה הם אשר העניקו ביטוי גשמי למרחבים, לזהויות ולהבדלים אתנו-לאומיים.

רוב התנועות נעשו באמצעות נסיעה יבשתית ברחבי המזרח התיכון: נסיעה ברכב, במונית, באוטובוס וברכבת. טיסות עדיין היו נדירות באותה עת. מעטים החזיקו רכבים פרטיים, והשימוש באוטובוסים נעשה פופולרי הן בתוך פלשתינה (במיוחד בכביש שחיבר בין תל אביב-יפו לירושלים)¹² והן ביציאה ממנה. הקו הפעיל ביותר היה זה של חיפה-ביירות – במעבר הגבול בראש הנקרה עברו לפחות שמונה אוטובוסים מדי יום, ועל כך נוספו מוניות רבות שעברו בין צדי הגבול.¹³ נקודת גבול נוספת שדרכה עבר ציר נסיעה חשוב הייתה גשר אלנבי, שחיבר את פלשתינה לעבר הירדן.

לצד הנסיעות בכבישים פעלה בפלשתינה מערכת רכבות מפותחת יחסית לארץ כה קטנה, וזאת בזכות השלטון הבריטי, שתחזק את הקווים הקיימים מהתקופה העות'מאנית ואף הוסיף ובנה מסילות. עד מלחמת העולם השנייה קו הרכבת העיקרי היה זה שבין חיפה לקהיר, שעבר דרך לוד, רפיח וקנטרה, והקו המשני היה קו יפו-ירושלים. קו חיפה-ביירות-טריפולי הופעל רק לקראת סוף המלחמה ולא נעשה בו שימוש אורח; הוא שימש את הצבא הבריטי בלבד (כהן-הטב, 2006). גם בקו חיפה-דמשק-עמאן, שהודבק לו הכינוי העממי "רכבת העמק", נרשמה תנועה ערה של נוסעים. הדרך הפופולרית, הנוחה והזולה ביותר להגיע למצרים הייתה ברכבת, בנסיעה שארכה לילה שלם (ומכאן הכינוי הידוע "רכבת לילה לקהיר").

באשר להפלגות דרך הים, נמל יפו, אשר היה בשימוש עוד בתקופה העות'מאנית, המשיך להיות ערוץ ימי לתושבים – סוחרים, מטיילים, מהגרים ותיירים מחו"ל. מצב זה נשמר עד 1932, אז הקימו הבריטים נמל מים עמוקים מודרני ראשון בארץ – נמל חיפה, ששיפר את תנאי מעבר הסחורות והנוסעים. בתקופת המנדט הגיעו לפלשתינה 14 קווי הפלגה מאירופה ומארצות הברית,¹⁴ וקווים

12 ראו טבלה ומפת נסיעות האוטובוסים בא"י בתקופת המנדט בעמ' 26–27 בספרו של כהן-הטב (2006).

13 בסוף תקופת המנדט קו חיפה-ביירות הוחזק במשותף על ידי בעלי מניות ב"אגד", משמר המפרץ – "קבוצת זיפוף", ומוחמד פוסטיק מלבנון. ראו מכתב של י' סלומון למחלקת הים של הסוכנות היהודית, 10.11.1946, ארכיון אגד, ארגו "קווי חוץ" 36/8.

14 ראו תיאור אמצעי התחבורה בעמ' 21–22 ומפת קווי אניות הנוסעים בשנת 1938 בעמ' 29 בספרו של כהן-הטב (2006).

אלו שימשו גם את הנוסעים היוצאים מפלשתינה, בעיקר לאירופה. ההפלגות בין פלשתינה לאירופה לצורכי ביקור, שליחות, חופשה או טיול היו נפוצות יותר מאשר אלו החקוקות בתודעתנו – ההפלגות מאירופה לפלשתינה לצורך הגירה.

הנסיעה לארצות סמוכות וההפלגה ליבשת אירופה התאפשרו בעיקר בזכות סוכנויות נסיעה ויזמים פרטיים בארץ. מדובר בחברות בינלאומיות ותיקות כמו תומאס קוק, בחברות חדשות יותר כמו אמריקן אקספרס, ביזמים פרטיים ובחברות לאומיות כמו לוי ארץ ישראל-מצרים. בשיתוף עם חברות התחבורה הציעו הסוכנויות למכירה חבילות תיור, קופונים וכרטיסים מוזלים. כך למשל נמכרו קופונים של נסיעה מוזלת במהלך עונת הקיץ והחגים למחלקה הראשונה והשנייה בקו קנטרה-לבנון של הרכבת המנדטורית (Palestine Railways). קופונים אלו כללו כרטיס רכבת עד תחנת חיפה, ומחיפה ללבנון – כרטיס נסיעה במכונית טרנויט, שניתן גם הוא מטעם הרכבת המנדטורית. כרטיס קופון קיץ מקנטרה לחיפה במחלקה השנייה עלה רק 320 מיל¹⁵, ולכן אופנת הנסיעות ללבנון הפכה למנהג נפוץ בקרב תושבי הערים בפלשתינה. גם כרטיסי הנסיעה הסטנדרטיים בקווי החוץ של חברות האוטובוסים נמכרו במחיר שווה לכל נפש, לפחות כשהיה מדובר בנסיעה אחת או שתיים בשנה. מחיר נסיעה מקסימלי באוטובוס בקו ירושלים-עמאן היה 200 מיל¹⁶. אולם יחסית לקופוני

טבלה 3: תקציב ממוצע ומשך מסע ממוצע בשנת 1938

	ערבים	יהודים
ימים	19.70	65.70
תקציב	4.90	17.40
הוצאה ליום	0.24	0.27

התקציב הממוצע למסע ומשך הזמן הממוצע שארכו הנסיעות והשהות ביעדים השונים בחו"ל. המטבע הוא לא"י (לירה ארצישראלית) וההוצאה ליום חושבה לפי תקציב חלקי מספר הימים. הנתונים לקוחים מדוח שנת 1938 שהונפק על ידי מחלקת ההגירה הבריטית (מ-5324/9, גנזך המדינה).

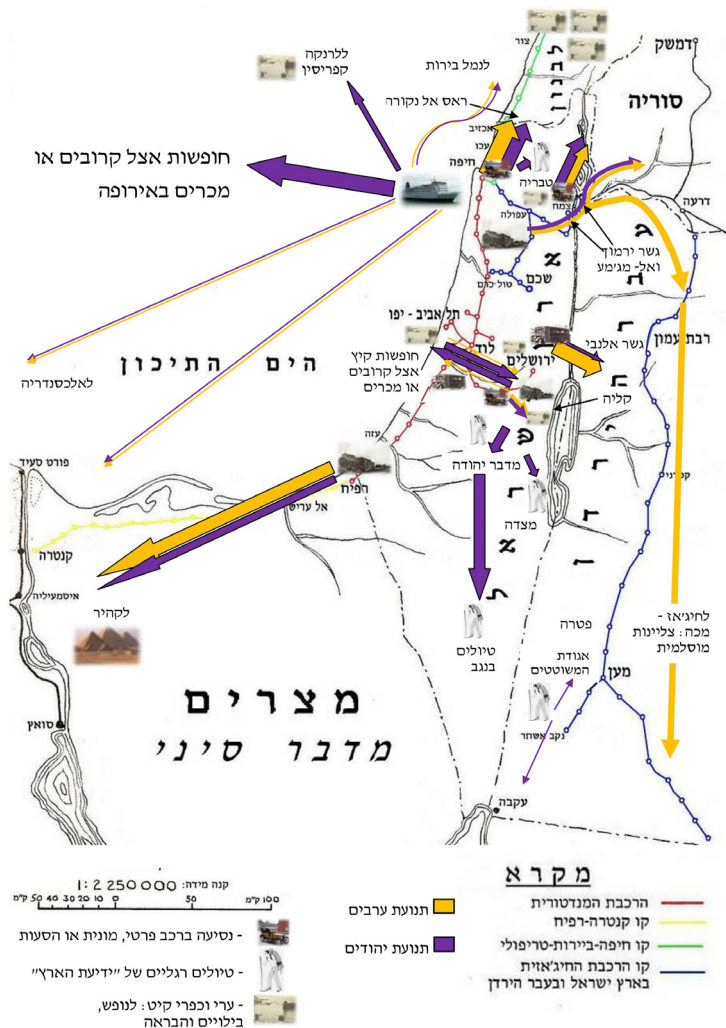
הנסיעה ולמחירי הכרטיסים הרגילים, חבילות תיור היו יקרות מדי לתושב הממוצע ומחירן הממוצע נע בין 28 לא"י בתנאים בסיסיים ל-67 לא"י בתנאי יוקרה.¹⁷ מנתוני התקציב אשר מופיעים בטבלה 3 מתבהר שצורות הטיול הזולות יותר הן אלו שרווחו באותה עת בקרב התושבים.

15 כל הנאמר כאן מובא מתוך פרסום פנימי של הנהלת הרכבת המנדטורית, שכותרתו *Palestine Railways Coaching — Station Instruction Book*. זהו ספר שפורסם בשנת 1934 ויועד לעובדי הרכבת ולמנהליה, והוא נמצא בארכיון הרכבת.

16 הסכם בעניין תנועת מכוניות ואוטובוסים מפלשתינה לעבר הירדן, ללא תאריך, ארכיון אגד, ארגו "קווי חוץ" 36/8.

17 לדוגמה, המודעה "טיול לאירופה!", שהתפרסמה בעיתון דואר היום בתאריך 9.6.1935 מטעם חברת תיירות איטלקית, הציעה חבילת נסיעה הכוללת ארוחות, לינה בבית מלון, הפלגה ונסיעות הלון ושוב במחלקת תיירים, וכל זאת עבור 35 לא"י. מכיוון שמשכורת של 5 לא"י לחודש נחשבה אז ביישוב היהודי כ"משכורת לא רעה" (נתון המתבסס על עדות מריאיון עם דפנית בירון), מסע תענוגות כזה היה בלתי אפשרי לרוב תושבי היישוב, גם לבורגנים שבהם.

תרשים 2: דפוסיס וצורות של נסיעה מפלשתינה (א"י) בתקופת המנדט הבריטי

הערות:

1. עובי החצים הצבועים נועד להמחיש את היקף הנסיעות והטיולים ומבוסס על הטבלאות המספריות שמוצגות במאמר. מיפוי תיירות הפנים מתבסס על השיח וכתבות בעיתונות ההיסטורית, ספרות "טיולי ידיעת הארץ", אלבומי תמונות של טיולים בארץ, ודוחות מעבודת כהן-הטב (2006) על תנועות באוטובוסים וברכבת ת"א-י"ם.

2. המפה המקורית, שעליה שורטטה תנועת הנוסעים, היא איור עברי (שאייר ופרסם הגולש golf-bravo בויקיפדיה) של מפה אנגלית שהתפרסמה בשנת 1932 בקובץ Palestine Railways & Operated Lines: Report of the General Manager on the Administration of the Railways. For the Year ended 31st December, 1931 (Azriel Press, Jerusalem). זכויות היוצרים על מפה זו פגו. המפה מתבססת גם על מידע הנכלל בדוח מנכ"ל הרכבת המנדטורית לשנת 1947.

3. המסעות לאירופה היו כרוכים בהפלגה לנמל מרסיי ומשם נסיעה ברכבת לערים ולארצות אחרות ביבשת. עד שנת 1933 יצאו ההפלגות מנמל יפו, ובשנים מאוחרות יותר – מנמל חיפה. בשנת 1939, עקב פרוץ מלחמת העולם השנייה, פסקו ההפלגות לאירופה.

התמונות בעמוד זה: וולטן קלוגר, איי. פי., Warhaftig Press, ויקימדיה, Rayut Siman Tov

טיולים מאורגנים לארצות השכנות אמנם היו פופולריים יותר מחבילות התיור היקרות לאירופה,¹⁸ אך טיולים ספונטניים של משפחות, זוגות או קבוצות צעירים היו הנפוצים ביותר בתקופת המנדט – במיוחד טיולי הנופש ללבנון, לצד מסעות המסחר באזור (פרומקין, 1936). יהודים שהיגרו לפלשתינה מאירופה שבו לבקר בה והתאכסנו אצל קרוביהם או חבריהם במשך שבועות או חודשים. כך יכלו לנפוש ולטייל שם זמן רב בעלויות נמוכות (טורנובסקי, 1944). מתוך כך מתבהר גם מדוע נסיעות לאירופה היו נפוצות פחות בקרב ערבים והם הסתפקו במסעות קצרים יותר במזרח התיכון: בדרך כלל לא יכלו לממן את כרטיס ההפלגה ואת השהות ביבשת אחרת.

תרשים 2 מציג את מגוון דפוסי הנסיעה ודרכי הנסיעה מפלשתינה בתקופת המנדט. מפה זו ממחישה עד כמה ערה הייתה התנועה לחו"ל ועד כמה הגבולות בין "ארץ ישראל" לשכנותיה היו פתוחים ועבריים בחיי היומיום, לפחות אצל חלק מהתושבים. התרשים כולל גם טיולים, ביקורים וחופשות בתוך הארץ: מנהגי חופשות הקיץ של משפחות שנסעו לאתרי קיט מחוץ לסביבת מגוריהן (טבריה, צפת, קליה, תל אביב וירושלים)¹⁹ וגם טיולים רגליים מפרכים של תנועות הנוער ושל ארגוני הטיילות מהיישוב היהודי, "טיולי ידיעת הארץ" שכאמור תועדו רבות בספרות ההיסטוריוגרפית. תרשים 2 מספק מבט-על על כלל הרגלי הנסיעה ואופנות הטיול ביישוב בתקופת המנדט, ומנסה להמחיש את משקלם היחסי של כל אופן נסיעה ואופנת טיול בהווה החברתית. לצד התייחסות האתנו-לאומי בין ערבים ליהודים ניתן לזהות בתרשים גם סגנונות טיול שונים המעידים על בידול מעמדי ביישוב: טיולים רגליים בתוך גבולות הארץ ממחישים קולקטיביזציה של חיי הפנאי, בעיקר בהתיישבות העובדת, ואילו נסיעות לעיירות הקיט בלבנון ולאתרי המורשת במצרים מסמנות סגנון חיים בורגני.

נסיעות וטיולים כחוויות אישיות המשתתפות בכינון זהות גיאופוליטית

עד כה תועדו אופנות הטיול והרגלי הנסיעה לחו"ל בתקופת המנדט ברמת המאקרו, בהסתמך על מקורות "קשיחים" כמו סטטיסטיקות, דיווחים בעיתונות ונתונים פוזיטיביים על משך המסע, אמצעי התחבורה וחבילות הנסיעה. כעת יתואר כיצד בתוך היחידות האתנו-מרחביות ששורטטו לעיל התעצבו הזהויות ברמת החוויה האישית, בהסתמך על אלבומי תמונות משפחתיים, מזכרות, יומנים, מכתבים, ביוגרפיות וראיונות. תחילה יתואר ציר הזהות היהודי-אירופי, לאחר מכן ישורטט המזרח התיכון כיחידת תנועה מרחבית ולבסוף יוצג המקרה של לבנון כיעד תיירותי וכמרחב חיים משותף של יהודים וערבים.

לבי במערב ואנוכי בסוף מזרח

עשרות אלפי מהגרים יהודים אירופיים עזבו את ה"מערב" והתיישבו בפלשתינה במהלך שנות העשרים והשלושים של המאה ה-20. לחלק לא מבוטל מהם היה קשה להסתגל לאקלים המזרח-

18 דוגמה לכך היא "טיול אל הגולן, הבשן והחורן", טיול רגלי של ימים אחדים בהדרכת מדריך הטיולים זאב וילנאי, שהוצע לקהל הרחב, ולחברי הסתדרות הפועלים הכללית הוצע במחיר מסובסד של 2500 מיל (על כך ראו באתר הטיולים של יואב אבניאון). טיולים אחרים, למצרים למשל, הוצעו מדי שנה למורים על ידי מרכז הסתדרות המורים (מסמכי הסתדרות המורים, אגף היעץ בארכיון לחינוך יהודי, אוניברסיטת תל אביב).

19 תושבים חסרי אמצעים נסעו לחוף הים בתל אביב במקום לנופש בביירות או לבקעת הלבנון. העיר תל אביב סימלה אז את המודרניות בתוך גבולות הארץ, והנופשים בה התארחו אצל קרובים ומכרים או שהו תקופה במסגרת הסדר החלפת דירות (בעיקר ירושלמים עם תל-אביביים).

אירה קוך ושתי בנותיה בחצר הבית של קרוביה בעת ביקור בבודפשט, הונגריה. שנת 1929.
ארכיון התמונות יב"צ, אוסף משפחת קוך-קרון, YBZ.0167

תיכוני ולתנאי המחיה הדלים. מעבר לכך, חוויית ההגירה הייתה כרוכה תדיר בגעגועים לקרובים ולחברים שנותרו מאחור, ומי שהגיעו ממדינות מרכז אירופה התגעגעו גם לשפע ולתרבות האירופית. דוגמה אחת מני רבות היא סיפורו של אלכס שפיר, צעיר שהיגר לבדו מגרמניה במסגרת עליית הנוער של תנועת החלוץ ונקלט בקיבוץ נען. אלכס החל לעבוד בחקלאות אך התקשה להסתגל לתנאי המחיה בארץ ולשפה העברית. לאחר תקופה קשה בארץ ישראל הפליג למרסיי כדי לבקר את משפחתו בגרמניה, להתרענן מההווה הארצישראלית ולטייל במקומות שאהב באירופה. במשך חצי שנה שהה עם משפחתו וגם טייל באלפים השווייצריים, ביקר בתערוכות, נפגש עם חבריו מהילדות, עלה לקבר אחיו וחזר מחדש אחר אהובת נעוריו (שפיר, 1992).

לצד הנסיעות שמקורן בגעגוע התעצבה אופנת הביקורים באירופה ברוח מסורות משפחתיות ישנות. טרם עלייתן מאירופה לארץ נהגו משפחות רבות לצאת לחופשה בקיץ ולשהות אצל קרוביהן. בכל קיץ, במהלך חופשת בית הספר, נהגה המשפחה לנסוע לבית הסבא והסבתא בעיר אחרת או לפנסיון ביערות ובהרים.²⁰

החופשות אצל קרובים באירופה סיפקו למהגרים היהודים התרעננות מאורח החיים שחוו בפלשתינה ונתנו להם כוחות מחודשים לקראת חזרתם לארץ. פרקטיקות המסע וחוויות המסע היו כאלה של תושבים אירופיים ששבו לביתם, ולא של זרים המבקרים באירופה ומתיירים בה. ואכן, אופי הביקורים המשפחתי והקהילתי המשיך אורח חיים מסורתי ולא שיקף סגנון תיירותי רגיל, כלומר כזה שבו התייר נוסע למרחקים רק כדי לטייל ולנפוש. עם זאת, הביקורים התרחשו ביבשת

20 לדוגמה, אסנת בלכמן (2010) מספרת שנסעה בילדותה, בחופשות ובחגים, לפנסיון של סבה וסבתה ביער הסמוך להר מושלג באוטובוצק, דרומית לוורשה, ובקיץ נסעה עם ילדי השותף של הוריה לחדשיים לנופש בכפר; ההורים הצטרפו אליהם בסופי שבוע. עדות נוספת היא זו של אהרן אפלפלד (2013), המתאר חופשה בכפר הנופש שמשפחתו גרה בו, על גדות נהר הפרוט בקרפטים שבאוקראינה; המקום היה אתר נופש פופולרי למשפחות בורגניות מהערים.

משה ובתיה ולירו בפירמידות במצרים בשנות העשרים.
חוויית הצילום וההצטלמות ב"יעדי חובה" אותנטיים מלמדת על
תחילתה של תיירות מורשת מודרנית בקרב תושבי המזרח התיכון.
ארכיון התמונות יב"צ, אוסף משפחת ולירו, YBZ.0378

גיאופוליטית אחרת, וככל שמדובר ביהודי מרכז אירופה הם לוו בפרקטיקות בילוי וצריכה של התרבות האירופית. לפיכך, אופנת הביקורים באירופה היא בקטגוריה אחרת מאופנת התיירות המערבית, ובה בעת היא נבדלת מקטגוריית המזרח – זו של יהודים וערבים שנסעו בתוך גבולות המזרח התיכון.

המזרח התיכון כיחידת תנועה מרחבית

נסיעותיהם של המהגרים היהודים הושפעו מזיקתם לאירופה. בניגוד אליהם, התושבים הערבים נסעו בתוך גבולות המזרח התיכון ובעיקר לארצות השכנות – אם במסגרת שגרת עבודה ומסחר ואם למטרות נופש, אם לצליינות דתית ואם לביקורים משפחתיים. במובנים רבים השתייכה פלשתינה ליחידת תנועה מרחבית אחת: זו של המזרח התיכון.

מצרים הייתה מרכז תיירות המורשת והתרבות במזרח התיכון. הערבים המוסלמים מפלשתינה נסעו בדרך כלל לקהיר, לשמוע סדרת הרצאות דת או ללמוד תקופה ארוכה באוניברסיטת אל-אזהר, שהייתה מרכז עולמי ללימודי האסלאם. יהודים שנסעו למצרים נסעו בעיקר לפירמידות ולקהיר. הפירמידות והספינקסים מתקופת הפרעונים היו האתרים התיירותיים שנכחו ברוב תמונות המטיילים היהודים מפלשתינה – בצילומים קבוצתיים, משפחתיים או זוגיים, שלעתים הופיע בהם גם המדריך המקומי. מדריכי הטילים המקומיים הציעו למבקרים להצטלם כשהם רכובים על גמלים על רקע הפירמידות והצטרפו אליהם בלבוש מסורתי, כדי לביים חוויה המזכירה את מצרים העתיקה.

היו גם מטיילים שלא הסתפקו בטילים אל הפירמידות והספינקס בגיזה, שנחשבו "אתרי חובה", ושוטטו ברחבי קהיר. קהיר נתפסה אז כמטרופולין המודרני הגדול של המזרח התיכון²¹ והיא הציעה מגוון אפשרויות תיור: נופים אורבניים יפים, טיול על גדות הנילוס, שווקים,

21 ידוע למשל כי בקהיר היה מקום מושבן של נציגויות חברות ההפצה של סרטים אמריקאיים במזרח התיכון (הראל, 2016).

שולמית כהנא בגן החיות בקהיר, במהלך טיול במצרים.
צילמה: ימימה יפה. ארכיון התמונות יב"צ, אוסף ימימה
יפה, YBZ.0049.

מבנים ארכיטקטוניים מעניינים ואפילו גן חיות שהיה השלישי בגודלו בעולם ונחשב לאתר יוצא דופן במזרח התיכון, כפי שתיאר המרואיין יוסף זלצר: "זה היה גן חיות יפהפה, יוצא מהכלל. אנשים יכלו להסתובב שם, לשבת בבית קפה, לראות את הברבורים באגם שאנחנו הארץ-ישראלים, זה היה בשבילנו... איפה ראינו כזה דבר?" הוא תיאר גם את חוויית הביקור בשוק המקומי הגדול חאן אל-חילי: "זה היה שוק שיכולת ללכת לאיבוד שם".

רוב הנסיעות האחרות במזרח התיכון, מלבד הנסיעות למצרים, היו של תושבים ערבים ונעשו בעיקר ללבנון ולעבר הירדן אך גם לחיג'אז. בעבר הירדן היו אתרי עתיקות מעניינים כגון ג'רש שבגלעד ומקדשי הסלע האדום בפטרה, אך מעטים טיילו באזורים הללו באותה תקופה. רוב הערבים נסעו דרך גשר אלנבי לעמאן בצפון או לעקבה בדרום, בעיקר לצורכי מסחר ועבודה ולעתים גם למטרות נופש וביקור קרובים.²² לחיג'אז נסעו ערבים מוסלמים למטרת צליינות, כדי לבצע את מצוות החג' (Stausberg, 2011).

מעברי הגבול בין פלשתינה לשכנותיה לא נחוו באותה עת כמעברי גבול של ממש אלא כעוד נקודת מעבר במהלך הנסיעה לחופשה, לעבודה או ללימודים. בחלק מהמעברים הוצבו פקידים שבדקו את הדרכון הפלשתיני של התושב וביררו עמו לכמה זמן הוא נוסע, והיו גם כמה מעברים שדרכם אפשר היה לצאת מפלשתינה ללא ביקורת גבולות. בנימין לובטקין, שאמנם לא היה "בורגני" ולא נסע מעולם לנופש ולטיולים מחוץ לפלשתינה, סיפר שבהיותו ילד חצה עם חבריו את הגבול בכמה נקודות מעבר לירדן ולסוריה וחזר עוד באותו יום. מעבר הגבול זכור לו כאקט של "פשוט לעבור חבל וזהו". גאולה מלמן אף מנתה מעברים ספציפיים שלא הייתה בהם ביקורת גבולות, למשל זה שליד יסוד המעלה, שדרכו אפשר היה להגיע בקלות לסוריה

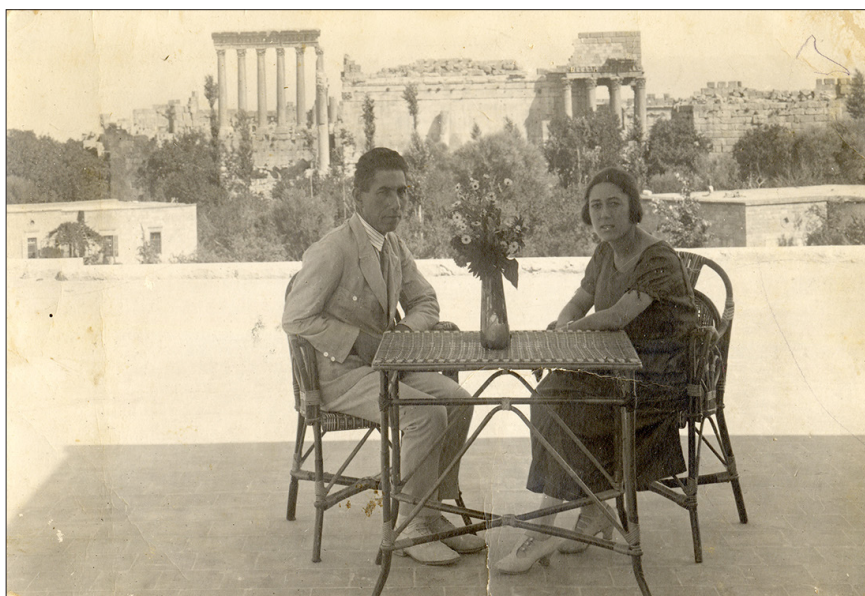
22 הסברה שרוב הנוסעים הערבים לירדן היו סוחרים ואנשי עסקים נובעת מהרוב הגברי המוחץ במסעות אלו. לפי דוחות מחלקת ההגירה, מספר הנוסעים הגברים לירדן היה פי שבעה ממספר הנוסעות. כמו כן, אמנם כאמור טרם נאספו עדויות עומק על מסעות הערבים, אך חלק מהמרואיינים (למשל בנימין לובטקין) ציינו שהיה ידוע ביישוב על בורגנים ערבים מהערים שנוסעים לנופש בלבנון ובארצות שכנות נוספות.

משמאל: חופשת קיץ בלבנון, שנת 1934. אלברט ומרי אשכנזי עם בניהם משה ואהרון, ומשפחת קוריאלי – השכנים משכונת אוהל משה בירושלים. הבן השלישי, זקי אשכנזי, כנראה מצלם. ארכיון התמונות יב"צ, אוסף יצחק ורות אשכנזי, YBZ.0025. מימין: טיול משפחת ולירו לבעל בק בבקעת הלבנון, ליד מקדש רומי, שנות השלושים. ארכיון התמונות יב"צ, אוסף משפחת ולירו, YBZ.0378. אף שהמשפחות המצולמות כאן הן ממוצא ספרדי, בהסתמך על כלל האוספים נראה כי יוצאי מזרח אירופה ומרכז אירופה נטו לטייל במזרח התיכון מעט יותר מיוצאי ספרד וארצות האסלאם; מובן שצאל האחרונים היו נפוצים יותר ביקורים משפחתיים בארצות שכנות.

וללבנון באמצעות שיט בסירה דרך ימת החולה או לעבור בהליכה גשר עץ ישן מעל נהר הירדן ולהגיע לצדו המזרחי של הנהר, כלומר לארץ "עבר הירדן".

עדויות מעין אלה מלמדות על נזילות הגבולות בארץ בחיי היומיום באותה עת, ואף מרמזות על שיעור נסיעות גבוה מזה שתועד רשמית על ידי מחלקת ההגירה המנדטורית ואשר הוצג בתחילת פרק הממצאים. המעבר בנקודות הגבול נחוות אצל התושבים כאקט קליל ופשוט; כך למשל סיפרה דפנית בירון על אביה, שטייל עם משפחתו בלבנון ובסוריה בתקופת המנדט אך לא חווה את המעבר לארצות השכנות כמעבר לחו"ל. זאת בניגוד לכניסתם של תיירים, זרים ומהגרים לארץ, שהייתה טעונה יותר ובדרך כלל נבדקה בקפידה רבה, בגלל מכסות ההגירה והחשש מהגירה לא חוקית של מי שעלולים להתחזות לתיירים (שפירא, 1994). מכל מקום, מחשיפת הפרקטיקות של הסוחרים ומחוויות הנוסעים במעברי הגבול ובמהלך טיולים בארצות המזרח התיכון אפשר להבין את מקומן של הארצות השכנות במציאות החיים הדינמית בארץ ישראל: מכיוון שהגבולות עם מצרים, ירדן ולבנון היו פתוחים, נוצרה אצל הנוסעים אליהן תחושה של קרבה לבית ובה בעת גם חווית חו"ל, בזכות מגוון אתרי המסחר והנופש ומרכזי התרבות בארצות אלו.

ירח דבש של צבי ואפרת בן כהן בבעל בק, לבנון שנת 1923. ארכיון התמונות יב"צ, אוסף משפחת בן כהן, YBZ0163.

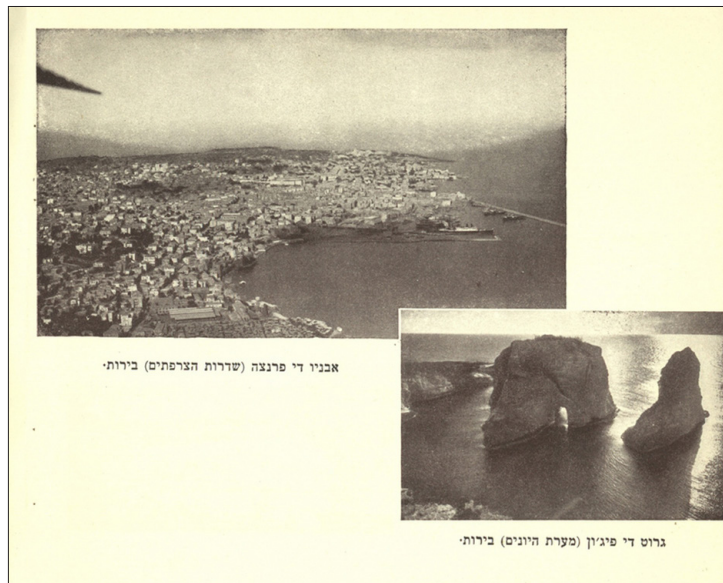
לבנון כיעד תיירותי וכמרחב חיים משותף לערבים ויהודים

לבנון של תקופת המנדט נחשבה ליעד האטרקטיבי והנגיש ביותר מבין הארצות השכנות שתוארו לעיל, ולכן עיקר פעילות הפנאי והמסחר של תושבים מפלשתינה, ערבים ויהודים כאחד, התרחשה שם. התנועה ללבנון פחתה במקצת במהלך מלחמת העולם השנייה ובשנת 1945 חדלו יהודים מלנפוש בה, אולם היא המשיכה לשמש יעד חופשה מקובל בקרב ערבים. ככלל, נסיעות ליעדים שונים בלבנון מילאו תפקיד מרכזי בהווה החברתית הערבית והיהודית דאז וקיבלו כיסוי נרחב של כתבות ופרסומות בעיתונות המקומית בפלשתינה (Stanton, 2009).

כבר במחצית השנייה של המאה ה-19 הפכה לבנון למרכז הנופש והבילוי האזורי של תושבי המזרח התיכון. בשנות השלושים של המאה ה-20 עלה במידה ניכרת שיעור הנוסעים אליה, בעיקר בשל פיתוח יעדי התיירות בה ופיתוח תשתיות התחבורה (Rowbotham, 2010). אפשרויות הנופש והטיול בלבנון היו מגוונות: ערי קיט ובילוי בקו החוף, כפרי קיט פסטורליים בבקעת הלבנון, אתרי סקי בהרי הלבנון שנחשבו אז ל"אלפים של ארץ ישראל וסוריה" ול"שווייץ של המזרח" (סוירדלוב, 1930) ועתיקות מרשימות מהתקופה ההלניסטית והרומאית ב"אתרי מורשת" כמו המקדש המפורסם של יופיטר בבעל בק. השהייה בבתי הקיט הייתה נינוחה ושלווה, בתוך חורשות, נחלים ומעיינות בחיק הטבע. בכפרים ובערי הקיט היו מסעדות רבות ובתי קפה תוססים (ברוור, תש"ד). יעדים פסטורליים אלו סיפקו למבקרים מנוחה והתרעננות שלא היו מן הנמצא בשטחי ארץ ישראל.

ביירות, עיר הבירה של לבנון, נחשבה לגן עדן של טעמים וחיי פנאי, כפי שתואר יוסף זלצר, ששהה בלבנון כחייל בצבא הבריטי בשנות הארבעים: "יכולת לשבת לאכול גלידה בכמויות. דברים כאלו לא ראית בארץ, מסביב החיים היו כל כך טובים ויפים". אפשרויות הבילוי לא הסתכמו רק

במגוון בתי הקפה, המסעדות והגלידריות. לאורך החוף היו בתי קזינו גדולים, כמו הקזינו של עין-סופר, וברובע העינוגים של ביירות היו חיי לילה מפותחים ותיירות מין ורומנטיקה במעדוני לילה כגון "אלפונס" ו"קייט קט". את המקומות האלה פקדו קבוצות חברים שיצאו יחדיו לנופש או בחורים צעירים שביקשו ליהנות ולבלות (קיסרי, 1975).²³ נוסף על אלו היו בייירות גם אתרי נוף מיוחדים, ובהם הסלע שבחוף "גרוט דה פג'ון" (מערת היונים).

תמונות של ביירות מתוך מדריך התיירות ללבנון בעברית, עמ' 2. בתחילת המדריך מופיעה מפה מפורטת עם אפשרויות הקיט והטיול ברחבי לבנון, ואחריה טקסט שיווקי ומידע פרקטי עבור המטייל בכל עיר וכפר קיט אטרקטיבי בלבנון. קיומו של מדריך תיירות כזה מעיד על תחילתה של תיירות מודרנית מהמזרח התיכון. מקור: **הלבנון: ארץ התיירות והקייטנות**, המחלקה הכלכלית בלבנון (1935).

ביירות הייתה ידועה גם כעיר התרבות של המזרח הקרוב והציעה מרכזי תרבות מעניינים לקהל הרחב: מוזיאונים שונים ובהם מוזיאון לאמנות כנענית, הספרייה הלאומית, מסגד גדול, כנסיית סנט ג'ון העתיקה מהתקופה הצלבנית והיפודרום מהתקופה הרומאית. העיר הציעה לימודים בכמה מכללות ובשתי אוניברסיטאות, הצרפתית והאמריקאית, ואלה משכו אליהן מאות ערבים מהמזרח התיכון ובהם גם ערבים מבוססים מפלשתינה; על כך סיפר לי יוסף זלצר בריאיון עמו. יהודים

23 קיסרי מספר על זיכרונות נעוריו ומתאר כיצד נסע עם חברים לדמשק לצפות ב"רקדניות הבטן הבשרניות", ובפעם אחרת הפליג עם חבורה לביירות כדי להמר בקזינו ולבלות ברובע העינוגים. כעדות אנקדוטלית, חיי הלילה של ביירות מוזכרים גם ברומן שכתבה שרית ישי לוי "מלכת היופי של ירושלים" (הוצאת מודן, 2013). בספר מסופר על גבריאל הסוחר מירושלים שנסע מדי שנה לביירות, כדי לרכוש סחורה לחנותו ולבלות עם נשים בלילות.

ממשפחות אמידות נסעו גם הם לתקופות לימודים ממושכות באוניברסיטאות אלו.²⁴ בביירות הייתה גם קהילה יהודית גדולה יחסית שמנתה כמעט 5,000 איש (בן צבי, 1979), ולכן הייתה יעד לביקור קרובי משפחה מפלשתינה, שבאו לנפוש או להשתתף באירועים משפחתיים.²⁵ ביירות הייתה גם מרכז מסחר אזורי ובינלאומי. בשווקיה נפגשו הסחר האזורי והסחר הבינלאומי, הסחר היבשתי עם דמשק ובגדד עם הסחר הימי של הודו, סין ומערב אירופה. ביירות נודעה בסחר המשי, הטבק, היין, התפוזים והשמן (סוירדלוב, 1930). גם דמשק, שכנתה ממזרח, הייתה צומת של סחר אזורי ומשכה אליה תנועה רבה.²⁶ המסחר בין פלשתינה ללבנון ולסוריה שגשג, ועל כך מעיד קיומו של מדריך טלפונים וכתובות שכונסו בו פרטי סוחרים ובעלי עסקים ערבים ויהודים מהערים המרכזיות של שלוש הארצות הללו (מוגרי, 2012).²⁷ מסמך זה מעיד יותר מכול עד כמה הגבולות בין הארצות היו נוזלים והוא משרטט יחידה גיאופוליטית אחת – אם גם זמנית וכוללת רק סוחרים ונופשים – שפועלים בה ערבים ויהודים מפלשתינה לצד תושבי לבנון וסוריה.

סיכום ודיון

שלא כמו מחקרים רבים שעסקו בהגירה לפלשתינה או בטיולים לידיעת הארץ שאורגנו על ידי תנועות נוער וארגונים ציוניים, מאמר זה מתמקד בטיולים אישיים ומשפחתיים ובהרגלי הנסיעה לחו"ל וחושף אורחות חיים עשירים שהתנהלו במרחב האזורי והבין-אזורי. המאמר מדגים כיצד התעצבו זהויות ומרחבים גיאופוליטיים בתנאים של גבולות פתוחים באמצעות חיי מסחר, טיולים, נופש ולימודים בארצות השכנות, שבאותם ימים נחשבו למרכזיות ולמודרניות יותר בהשוואה לפלשתינה המתפתחת. אורח החיים הדינמי בפלשתינה דמה לזה שהתנהל בארצות אחרות במזרח התיכון ובעולם הערבי ומילא תפקיד חשוב בהווה החברתית של אותם ימים. במאמר מודגשת מרכזיותם של הטיולים והנסיעות במרחב המזרח-תיכוני הערבי של פלשתינה, שגם יהודים השתתפו בו, והוא מוסיף את היבט התנועה במרחב לגוף הידע המתפתח על החברה האזרחית הערבית בפלשתינה המנדטורית (Seikaly, 2015; Stanton, 2012).

24 חניה שמיר, מקימת ארכיון רעננה, סיפרה כי זכורה לה אופנת "טיולים למצרים ולימודים בלבנון"; מי שתכנן את הבית של משפחתה למד אדריכלות באוניברסיטה הצרפתית בביירות. דוגמה נוספת היא יוסף ולידו, בן למשפחה מיוחסת ביישוב הישן בירושלים, שלמד רוקחות באוניברסיטה האמריקאית בביירות (ראו ארכיון תמונות יב"צ, אוסף משפחת ולידו YBZ.0378).

25 עדויות לכך ניתן לראות באוספי התמונות ששימשו מקור למאמר זה. מקור נוסף הוא סרטו של אבי מוגרי (2012), שם מספר היוצר על סבו וסבתו שנסעו מדי קיץ לבקר את הוריהם ואת משפחתם המורחבת בביתם הגדול בביירות.

26 לפי עדותה של רחל ינאית בן צבי (1979), בדמשק הייתה קהילה יהודית גדולה שמנתה כ-10,000 איש.

27 בסרטו של מוגרי (2012) מספר היוצר לעלי אל אזהרי, ידידו הערבי, שסבו – הסוחר אברהם מוגרי מתל אביב – שהה אצל הוריו בביירות בכל קיץ. הסיפור מזכיר לעלי שיש ברשותו ספר מתקופת המנדט שכותרתו "דליל ג'דעון", מדריך טלפונים לעסקים בלבנון, בסוריה ובפלשתינה בשלוש שפות – צרפתית, ערבית ועברית. במדריך מופיעים שמות של סוחרים מחלב, מחברון, מירושלים ומתל אביב, מחיפה, מנצרת ועוד.

מושגים מהגיאוגרפיה ההומניסטית של מקום ומרחב (Lefebvre, 1991; Tuan, 1977) עוזרים לנו להבין את הליך כינונו של אותו מרחב ולזהות בפלשתינה תפיסה מרחבית שנעה בין "ארץ", מקום בעל משמעות זהותית-לאומית, ובין "אזור" – מרחב חיים המספק חוויות של חופש, שפע, קדמה והתרעננות מחיי היומיום. הגבול הארצי, אשר נקבע במסגרת החלוקה המלאכותית של המזרח התיכון בהסכם סייקס-פיקו, סימן אמנם גבולות מדיניים אך לא קיבל משמעות לאומית בקרב התושבים הערבים. התושבים היהודים, לעומתם, ראו בו גבול לאומי וביטא זאת בין היתר באמצעות טיולי ידיעת הארץ (והדבר מדגים את "הבנאליות של הלאומיות"; ראו Billig, 1995), אך משמעות זו לא פגמה בתחושת הגבולות הפתוחים שאפשרו את קיומו של מרחב חיים אזורי במזרח תיכון קולוניאלי. על כן, למרות התפיסה הקוגניטיבית והאידיאולוגית של גבולות הארץ הגיאוגרפיים בקרב היהודים, בהיבט של חיי היומיום וחוויות המסע בארצות המזרח התיכון היטשטשו הגבולות ו"פלשתינה" נחווה כיחידה מרחבית נבדלת ורחבה יותר שכללה גם את לבנון, ירדן ומצרים. כלומר, התנועה במרחב שרטטה יחידה אזורית שאמנם לא הייתה הומוגנית ולא הוגדרה ככזו, אך המחשישה כיצד החיים אז התנהלו מעבר ליחידה הגיאופוליטית הארצית.

הנסיעות ללבנון מיטיבות להמחיש את טשטוש הגבולות הגיאוגרפיים בחיי היומיום במזרח התיכון של אותם ימים, ונוסף על כך הן מדגימות את הדמיון בין הזהות הגיאופוליטית הערבית לזו היהודית – דמיון המבוסס על פעילויות חולין ופנאי באותו המרחב. אופיים של חיי המסחר והנופש בלבנון מראה עד כמה התמקדות רק בטריטוריאלי ובפוליטי לצורך ניתוח חיי היומיום בתקופת היישוב מחטיאה את הבנת מרקם היחסים בין יהודים וערבים באותה עת.

לצד זאת, הזיקה היהודית לאירופה ומימושה במסעות ובביקורי קרובים תורמת להתבדלות הזהות של יהדות אירופה מ"המזרח". אורח חייהם של היהודים האירופיים התאפיין במוביליות אחרת מזו של התושבים שנסעו רק בתוך גבולות המזרח התיכון, הן מבחינה גיאוגרפית (תנועה בין-אזורית) והן מבחינה תרבותית (מעבר מתרבות אוריינטלית לתרבות "מערבית") במקרה של יוצאי מרכז אירופה. מבחינה זו המחקר מוסיף נדבך חשוב לחקר תהליך רחב יותר של אוריינטליזם ורצון להתמערבות באותה תקופה (כזום, 1999). אף שהבית הפיזי עבור היהודים היה ארץ ישראל, אירופה ייצגה עבור רבים מקום מוחשי: געגוע לבית, למשפחה ולזיכרון ילדות, משאת נפש ומודל של תרבותיות ומודרניות. ממצאי המחקר הנוכחי מצטרפים בהקשר זה לאלו של טרואן (2013) והירש (2006) על האוקסידנטליזם הציוני בתקופת המנדט.

אולם ככלל, היחס בין הרגלי הנסיעה של יהודים לחו"ל ובין הציונות היה מורכב. לצד חיזוק הקשר עם אירופה עלו גם חששות מצד גורמים ציוניים שונים באשר לתופעה של דילול הנוכחות היהודית בפלשתינה ובאשר לבזבוז כספים וזמן על פעילויות בחו"ל. ואמנם, לאור מחקרים חדשים אחדים העוסקים בהיבטים אחרים של חיי היומיום בתקופת המנדט ניתן להבחין בפעור מסוים שנוצר בין החזון הציוני לכונן חברה לאומית בארץ ישראל ובין המציאות רבת הפנים שנוולדה בשטח (כמו למשל הפער בין עקרון ההתבדלות היהודית ובין חיי מין חוצי לאום שניהלו נשים בודדות; ראו ברנשטיין, 2008). אך אפשר גם לראות כיצד לעתים התגמש החזון הלכה למעשה והתאים עצמו למציאות, ולא בהכרח התנגש איתה. חלק מהמנהגים העממיים שצמחו מלמטה אף השתתפו בעיצוב האג'נדה הציונית והחברה הלאומית היהודית בארץ ישראל (שוהם, 2013). כך למשל יחסי המסחר ותרבות הקיט בלבנון, שהעניקו רווח כלכלי לסוכנויות הנסיעה בארץ, סיפקו גם תקווה ליחסים פוליטיים טובים עם לבנון ולהפסקת תמיכתה בחרם הערבי בשנת 1938 (Stanton, 2009). הרגלי הנסיעה והטיולים האישיים והמשפחתיים ללבנון ולאירופה מצטרפים

לטיולים המאורגנים של ידיעת הארץ ומדגמים יחדיו תרבות יישובית מגוונת שכללה שיח חלוציות, הסתפקות במועט וזיקה למולדת לצד פרקטיקות פנאי בורגניות וזהות גיאופוליטית. נוסף על המקרה הספציפי של פלשתינה המאמר מצטרף למגמות חדשות בחקר התיירות מ"אזורי הפריפריה" ומשתחרר מתפיסות קיימות בסוציולוגיה של התיירות שלפיהן התיירות דאז הייתה פעילות מערבית. הוא חושף תנועה אנושית ערה ואופנות טיול וקייט בקרב חברות תחת שלטון קולוניאלי. המתח שנחשף כאן בין נסיעותיהם של יהודים לחו"ל ובין הציונות מדגים כיצד "התיירות מהמזרח" באותה תקופה הייתה פרקטיקה חתרנית, או לפחות לא קונפורמיסטית, ומכאן שחשיפתו חשובה לשחרור מתפיסות דומיננטיות בסוציולוגיה של התיירות ובהבנת תיירות וקולוניאליזם.

אם כן, המזרח של סוף עידן הקולוניאליזם מוצג באור אחר מהמקובל: אל הקטגוריה של חברה מסורתית המעורה באדמתה וחותרת להגדרה עצמית נוסף כאן תיאור של חברה דינמית, ערבית ויהודית, אשר חיה בתנאים של גבולות פתוחים ו"רואה עולם". גם קטגוריית המערב אצל היהודים האירופיים משורטטת אחרת מזו המוכרת בקרב תיירים אחרים מאותה תקופה, שכן פרקטיקות המסע של יהודי אירופה כללו בעיקר מסורת ורק בחלק מהמקרים היו מודרניות. שילוב זה ועמו מנהגי המסחר, ה"קטנות" בלבנון ובמיוחד תיירות המורשת בבעל בק ובפירמידות מעידים על שלב המעבר שבו הייתה נתונה התיירות בכלל באותה תקופה: מתנועות מסורתיות של מסעות עלייה לרגל וצליינות דתית, ביקורי משפחות ומסעות מסחר לתיירות בת זמננו שבה נסיעות נעשות למטרות פנאי ומשמשות סמל סטטוס תרבותי. מבחינה תיאורטית ניתן לראות כיצד קטגוריות סוציו-מרחביות כמו מזרח ומערב אינן סטטיות אלא דינמיות ומשתנות בהקשרים שונים. התחקות אחר חיי היומיום הדינמיים של השחקנים בשטח, הכללת התייחסות לסביבה הפיזית שבה חיו והתייחסות להיבטים טכניים ומטריאליים של תנועתם במרחב, חושפת מציאות חברתית שונה ומורכבת יותר מזו שהגדרנו מלכתחילה.

עבודת מחקר זו לא בחנה מקורות ארכיוניים אישיים ומשפחתיים לתיעוד החוויה הערבית במהלך הנסיעות והטיולים במזרח התיכון, אף שלפי ממצאי המיפוי המספרי נסיעות כאלה היו גורם חשוב באופנות הטיול ובהרגלי הנסיעה שרווחו אז. זהו פתח למחקר עתידי לחוקרים דוברי ערבית וקוראי ערבית שיוכלו להשלים את החסר ולהנכיח את הממד החווייתי הערבי של אותם ימים.

מקורות

- אבישר, עודד (2000). *תכניות ידיעת הארץ, הסיור ותיירות השורשים מתש"ח עד תשמ"ח* בחינוך הלאומי ציוני. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.
- אלמוג, עוז (1997). *הצבר – דיוקן*. תל אביב: עם עובד.
- אפלפלד, אהרן (2013). *אבי ואמי*. אור יהודה: כנרת, זמורה ביתן.
- בלכמן גלבפיש, אסנת (2010). *"אין לך מה לפחד, אני שומר עליך"*: סיפורה של ילדה בשואה. הוצאה עצמית.
- בן אליעזר, אורי (1995). *דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי, 1936–1956*. תל אביב: דביר.
- בן פורת, אמיר (1999). *היכן הם הבורגנים ההם? תולדות הבורגנות הישראלית*. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

- בן צבי, רחל ינאית (1979). בשליחות ללבנון ולסוריה: 1943. תל אביב: מלוא.
- בן שושן, ר' (1947, 27 באוגוסט). התיירות הפנימית – לקראת תפקידים חדשים. הארץ.
- ברוור, אברהם (תש"ד). אבק דרכים. תל אביב: עם עובד.
- ברנשטיין, דבורה (2008). נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- גורביץ, דוד, גרץ, אהרן ובקי, רוברטו (1944). העלייה, היישוב והתנועה הטבעית של האוכלוסייה בארץ ישראל. ירושלים: המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית לארץ ישראל.
- גלבר, יואב (1990). מולדת חדשה. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- גרבר-טלמון, יונינה (1970). יחיד וחברה בקיבוץ: מחקרים סוציולוגיים. ירושלים: מאגנס.
- גרינברג, לב (1993). ההסתדרות מעל הכל. תל אביב: הר נבו.
- הירש, דפנה (2006). "באנו הנה להביא את המערב": הנחלת רפרטואר "היגייני" בקרב החברה היהודית בפלשתינה בתקופת המנדט. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
- הלמן, ענת (2000). התגבשותן של חברה אזרחית ותרבות עירונית בתל אביב בשנות העשרים והשלושים. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- הראל, ירון (2016). הרבנות הראשית ו"פוקס המאה העשרים" מציגים – אין סרטים בשבת: פרק במאבק על השבת בפרהסיה הירושלמית, 1930–1945. קתדרה, 157, 113–138.
- ושיץ, יוסף (2003). תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט הבריטי: סוחרים ויזמים אחרים. בתוך אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט: 1918–1948 (עמ' 393–438). קריית שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון.
- טוויין, מרק (1999). מסע תענוגות לארץ הקודש. ירושלים: אריאל.
- טורנובסקי, וולטר (1944, 15 באוגוסט). פיתוח התיירות כענף כלכלי אחרי המלחמה. על המשמר, עמ' 10.
- טרוואן, אילן (2013). עיצוב ההתיישבות הציונית: דמיון ותכנון במבחן המציאות. קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- יזבק, מחמוד (1987). ההגירה הערבית לחיפה 1933–1948: ניתוח כמותי על פי מקורות ערביים. קתדרה, 45, 131–146.
- כהן-הטב, קובי (2006). לתור את הארץ: התיירות בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- כוזם, עזיזה (1999). התרבות המערבית, תיג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי השוויון האתני בישראל. סוציולוגיה ישראלית, א(2), 385–428.
- כץ, יוסי (2000). התיירות בארץ-ישראל בתקופת המנדט: פרוגרמות לקידום הענף ביוזמת הממסד הציוני בשנות הארבעים, עד הקמת המדינה. עיונים בתקומת ישראל, 10, 298–316.
- (2001). הציונות ושיווקה של ארץ ישראל: מדריכי התיירים הציוניים בתקופת המנדט הבריטי. קתדרה, 97, 85–116.
- מוגריבי, אבי (2012). פעם נכנסתי לגן [סרט]. ישראל: נגה תקשורת.
- מי זקוק לנופש: תמונת הוי מימי החום (1947, 27 באוגוסט). דבר, עמ' 3.
- מרגלית, מאיר (2004). הירידה מהארץ בתקופת המנדט הבריטי 1920–1948. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה.
- נאור, מרדכי (2007). ההעפלה 1934–1948. תל אביב: משרד הביטחון.

- סוירדלוב, רפאל (1930). הלבנון: ציורי מסע. תל אביב: קופת הספר.
- עילם, יגאל (1979). ההגנה: הדרך הציונית אל הכוח. תל אביב: זמורה ביתן מודן.
- פרומקין, השל (1936, 17 בינואר). ארבע שנים 1932-1936: המפעל העברי הארץ ישראלי - שאלת הארצות הסמוכות. דבר, עמ' 4.
- צחור, זאב (1979). ההסתדרות - תקופת העיצוב. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- קיסרי, אורי (1975). זכרונות ליום מחר. תל אביב: עם עובד.
- רוי, תמי (2009). ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל-אביב המנדטורית. תל אביב: עם עובד.
- שוהם, חזקי (2013). מרדכי רוכב על סוס: חגיגות פורים בתל-אביב (1908-1936) ובנייתה של אומה חדשה. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- שמיר, רונן (2000). בורגנות יהודית בפלשתינה הקולוניאלית: קווי מתאר לסדר יום מחקרי. סוציולוגיה ישראלית, ג(1), 133-148.
- שפיר, אלכס (1992). תחנות בחיי. ברעם: קורות.
- שפירא, דוד (1994). לעלות בכל הדרכים: תולדות ההעפלה לארץ-ישראל מראשית השלטון הבריטי ועד לשלהי שנות השלושים (1918-1937). תל אביב: העמותה לחקר מערכות ההעפלה ע"ש שאול אביגור.
- שפירא, יונתן (1975). אחדות העבודה ההיסטורית. תל אביב: עם עובד.
- שפרן, נסי (2013). הסלע האדום: המסעות האסורים לפטרה. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- שרנופולסקי, יפה (1943, 19 באוגוסט). עונת הקייטנות בארץ ישראל. המשקיף, עמ' 2.
- Arlt, Wolfgang G. (2006). *China's outbound tourism*. New York: Routledge.
- Billig, Michael (1995). *Banal nationalism*. London: Sage Publications.
- Boorstin, Daniel (1964). *The image: A guide to pseudo-events in America*. New York: Harper.
- Cohen, Erik (1972). Toward a Sociology of International Tourism. *Social research*, 39, 164-182.
- (1979). A phenomenology of tourism experiences. *Sociology*, 13(2), 179-201.
- (2012). Globalization, global crises and tourism. *Tourism Recreation Research*, 37(2), 1-9.
- Cohen, Erik & Cohen, Scott (2014). A mobilities approach to tourism from emerging world regions. *Current Issues in Tourism*. doi: 10.1080/13683500.2014.898617
- Daher, Rami (2007). Reconceptualizing tourism in the Middle East: Place, heritage, mobility and competitiveness. In Rami Daher (Ed.), *Tourism in the Middle East* (pp. 1-69). Bristol: Channel View Publications.
- Germann Molz, Jennie (2006). Cosmopolitan bodies: Fit to travel and travelling to fit. *Body & Society*, 12(3), 1-21.
- Gottheil, Fred. M (2003). "The smoking gun": Arab immigration into Palestine, 1922-1931. *The Middle East Quarterly*, 10(1), 52-64.
- Huang, Songshan & Hsu, Cathy H. C. (2008). Recent tourism and hospitality research in China. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 9(3),

267–287.

- Latour, Bruno (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Lefebvre, Henri (1991). *The production of space*. Oxford: Blackwell.
- MacCannell, Dean (1973). Staged authenticity: Arrangements of social space in tourist settings. *American Journal of Sociology*, 79(3), 589–603.
- Pizam, Abraham & Croes, Robertico (2007). Tourism through times: From agrarian societies to innovation-based economies. *Asian Journal of Tourism and Hospitality Research*, 1(1), 3–24.
- Rowbotham, Judith (2010). “Sand and foam”: The changing identity of Lebanese tourism. *Journal of Tourism History*, 2(1), 39–53.
- Ryan, Chris (2002). Stages, gazes and constructions of tourism. In Chris Ryan (Ed.), *The tourist experience* (pp. 1–26). London: Continuum.
- Ryan, Chris & Birks, Sarah (2000). *Passengers at Hamilton International Airport*. Unpublished Report for Hamilton International Airport, Hamilton, University of Waikato.
- Seikaly, Sherene (2015). *Men of capital: Scarcity and economy in mandate Palestine*. Stanford: Stanford University Press.
- Smith, Valene L. (1977). *Hosts and guests: The anthropology of tourism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Stanton, Andrea L. (2009). “Palestinians invade the Lebanon”: *The politics and economy of mandate-era tourism*. Paper presented as part of the “Crossing Over: Negotiating Levantine Borders During the Mandate and After” panel, MESA (Middle East Studies Association), Boston, Massachusetts.
- (2012). *Cosmopolitanism and consumption: Religion, advertising, and national identity in mandate Palestine*. Delivered as part of a roundtable on “Cosmopolitanism and Modernity” at the MESA (Middle East Studies Association) Annual Meeting, Denver, Colorado.
- Stausberg, Michael (2011). *Religion and tourism: Crossroads, destinations and encounters*. Oxon: Routledge.
- Towner, John (1985). The grand tour: A key in the history of tourism. *Annals of Tourism Research*, 12, 297–333.
- (1988). Approaches to tourism history. *Annals of Tourism Research*, 15, 47–62.
- (1995). What is Tourism’s History? *Tourism Management*, 16, 339–343.
- Tuan, Yi Fu (1977). *Space and place: The perspective of experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Uriely, Nathan (2001). Touring workers and working tourists: Variations across the interaction between work and tourism. *International Journal of Tourism Research*, 3, 1–8.

- (2005). The tourist experience: Conceptual developments. *Annals of Tourism Research*, 32(1), 196–216.
- Uriely, Nathan, Yonai, Yuval, & Simchai, Dalit. (2002). Backpacking experiences: A type and form analysis. *Annals of Tourism Research*, 29, 520–538.
- Urry, John (2000). Mobile sociology. *British Journal of Sociology*, 51(1), 185–203.
- van der Duim, Rene (2007). Tourism landscapes: An actor-network perspective. *Annals of Tourism Research*, 34(4), 961–976.
- Winter, Tim (2009). Asian tourism and the retreat of anglo-western centrism in tourism theory. *Current Issues in Tourism*, 12(1), 21–31.